

บทที่ ๔

วิกฤตการณ์ทางการเมือง : ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ และ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔

สภาพสังคมและการเมืองไทยก่อนหน้าวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

ก่อนหน้าที่วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ จะเกิดขึ้นนั้น ประเทศไทย ซึ่งมีจำนวนประชากรประมาณรวม ๔๐ ล้านคนตกอยู่ภายใต้การปกครองของรัฐบาลซึ่งมีผู้นำเป็นทหารไทย ต่อเนื่องเป็นระยะเวลาอันยาวนานถึง ๑๖ ปี เริ่มตั้งแต่รัฐบาลพลโทถนอม กิตติขจร ครั้งที่ ๑ (ระหว่าง ๑ มกราคม ๒๕๐๑ - ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑) ซึ่งเป็นผลมาจากการทำรัฐประหารของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อวันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๐๐ (หลังจากที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม และ พล.ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ ต้องลี้ภัยออกนอกประเทศ และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ให้ นายพจน์ สารสิน เป็นนายกรัฐมนตรีอยู่ชั่วคราวระยะเวลาสั้น ๆ เพียง ๓ เดือน) ต่อจากนั้นก็คือ รัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (ระหว่างวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ - ๔ ธันวาคม ๒๕๐๖) รัฐบาลของพลเอกถนอม กิตติขจร ครั้งที่ ๒ (ระหว่าง ๔ ธันวาคม ๒๕๐๖ - ๖ มีนาคม ๒๕๑๒) รัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร ครั้งที่ ๓ (ระหว่าง ๗ มีนาคม ๒๕๑๒ - ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๔) และรัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร ครั้งที่ ๔ (ระหว่าง ๔ ธันวาคม ๒๕๑๔ - ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖)

การปกครองประเทศโดยรัฐบาลซึ่งมีผู้นำเป็นทหารอันยาวนานนี้ ก็คือ ภาพสะท้อน อันแจ่มชัดของระบบการเมืองแบบอำนาจนิยมที่เรียกกันในนามว่า "ประชาธิปไตย" ของไทย ตลอดระยะเวลาดังกล่าว ประชาชนไทยส่วนใหญ่ซึ่งถือได้ว่าเป็นผู้ถูกปกครองนั้นไม่ได้มีส่วนร่วมทางการเมืองแต่อย่างใด ทั้งนี้เป็นเพราะวัฒนธรรมทางการเมืองของไทยที่ทำให้คนไทยส่วนใหญ่ มีลักษณะที่เป็นอนุรักษนิยมขาดความกระตือรือร้นทางการเมือง และพร้อมที่จะเชื่อฟังปฏิบัติตาม ผู้ปกครอง หรือรัฐบาลที่ทำหน้าที่บริหารประเทศ

ระบบการปกครองแบบเข้มแข็งเด็ดขาดแบบพ่อขุนของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ส่ง ทั้งผลดีและผลเสียแก่ประชาชนและประเทศชาติเป็นอันมาก ผลดี ก็คือ การที่ประเทศมีการพัฒนา ไปอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้ส่วนหนึ่ง เป็นผลมาจากการช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกาซึ่งต้องการใช้ ประเทศไทย เป็นฐานปฏิบัติการอันมั่นคงในการต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์ และเป็นผลมาจากการใช้

อำนาจเด็ดขาดจัดการกับสิ่งต่าง ๆ ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เอง ในการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๔ - ๒๕๐๘ นั้น เศรษฐกิจของประเทศไทยได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว ผลก็คือ การเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างสังคมไทยที่มีการแพร่กระจายของประชาชนไปในลักษณะที่ขนานกัน ได้แก่การเกิดชนชั้นกลางใหม่อันเนื่องมาจากการพัฒนาประเทศ ตลอดจน การกระจายรายได้ไปยังสังคมระดับต่ำกว่าเป็นชั้น ๆ มีการพัฒนาการศึกษาในทุกระดับทั้งในประเทศและการส่งคนไปศึกษาต่างประเทศ แต่ผลเสียที่เห็นได้ชัดเจนนก็คือ การคอร์รัปชันของจอมพลสฤษดิ์ที่ถูกเปิดเผยขึ้นภายหลังจากอสังกรรม และการที่ประชาชนถูกกีดกันจากการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงในระบบการเมือง อันเป็นพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงผลเสียของระบบการเมืองแบบอำนาจนิยม

รัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งมีจอมพลประภาส จารุเสถียรเป็นคู่คิดคนสำคัญในเวลาต่อมานั้น กล่าวได้ว่า เป็นรัฐบาลที่ดำเนินนโยบายหลักเช่นเดียวกับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผิดกันก็แต่ว่า การบริหารงานของจอมพลถนอมและจอมพลประภาสนั้นขาดความเด็ดขาดแบบจอมพลสฤษดิ์^๑ ระบบการเมืองของไทยนั้นมีลักษณะเป็นเช่นที่เคยเป็นมา นั่นก็คือ กลุ่มผู้มีอำนาจที่สุดก็คือรัฐบาลผู้บริหารประเทศซึ่งใช้อำนาจทางการเมืองแสวงหาความร่ำรวยให้กับตนและพรรคพวกกลไกทางการเมืองอื่น ๆ อาทิ รัฐสภานั้นก็ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของฝ่ายบริหาร ตลอดช่วงระยะเวลา ๑๐ ปีภายใต้การบริหารของจอมพลถนอม กิตติขจรนั้น ไทยยังคงผูกพันกับสหรัฐอเมริกาในฐานะมิตรสนิทที่มีความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้น การกลัวยภัยของคอมมิวนิสต์ยังคงเป็นเกณฑ์สำคัญในการตัดสินใจให้รัฐบาลสหรัฐอเมริกาเข้ามาตั้งฐานทัพ เพื่อทำสงคราม เวียดนาม ทำให้กิจการอุตสาหกรรมด้านสาธารณสุขโรคและอุตสาหกรรมย่อย ๆ ต่าง ๆ อันเป็นผลมาจากการหลั่งไหลของทหารอเมริกันขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ในขณะที่เดียวกันปัญญาชนและนิสิตนักศึกษา ก็เริ่มที่จะพัฒนาความไม่พอใจในการดำเนินนโยบายของรัฐบาลและความรู้สึกต่อต้านสงคราม

การปกครองประชาชนแบบเผด็จการของจอมพลถนอมและจอมพลประภาสนั้นได้เริ่มสร้างความไม่พอใจอย่างค่อยเป็นค่อยไปในหมู่ปัญญาชนและนิสิตนักศึกษา โดยเฉพาะเมื่อจอมพลถนอม กิตติขจร ได้ทำการปฏิวัติตัวเองเมื่อ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ โดยอ้างเหตุผล

^๑ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. การเมืองระบบพหุชนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ. หน้า ๔๖๗.

๒ ประการคือ ประการแรกภัยคอมมิวนิสต์คุกคามประเทศ มุ่งหวังจะเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง และประการที่ ๒ สมาชิกรัฐสภาบางพวกอาศัยสิทธิตามรัฐธรรมนูญใช้อิทธิพลทั้งภายในและภายนอกรัฐสภาก่อความบริหารงานของรัฐบาล ยุยงให้มีการกระทำที่กระด้างกระเดื่องต่อรัฐบาล และกระทำการเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน^๑ การปฏิวัติครั้งนี้มีผลทำให้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๔๑๑ สิ้นสุดลง ยกเลิกพระราชบัญญัติพรรคการเมือง พุทธศักราช ๒๔๑๑ เป็นผลทำให้พรรคการเมืองทั้งหลายที่จัดตั้งขึ้นไว้แล้วนั้นสิ้นสุดลงด้วย หลังการปฏิวัติในวันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๑๔ มีการประกาศตั้งสภาบริหารคณะปฏิวัติทำหน้าที่บริหารประเทศจนกระทั่งวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๔๑๕ คืออีก ๑ ปีต่อมา จึงได้มีการประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๑๕ ซึ่งธรรมนูญฉบับนี้มี ๒๓ มาตราบัญญัติให้มีสภาเพียงสภาเดียว เรียกว่า สภานิติบัญญัติแห่งชาติ^๒ การประกาศพระบรมราชโองการแต่งตั้งสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติ จำนวน ๒๔๔ คน กระทำขึ้นในวันรุ่งขึ้นจากการประกาศใช้ธรรมนูญโดยกำหนดให้แต่งตั้งจากบุคคลผู้มีสัญชาติไทยโดยกำเนิดอายุตั้งแต่ ๓๕ ปีบริบูรณ์ขึ้นไป

เหตุการณ์ทางการเมืองอื่น ๆ ที่สำคัญภายหลังการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๑๔ ก็คือ การขยายตัวของความรู้สึกไม่พอใจในความเป็นเผด็จการของรัฐบาลในหมู่นักการเมือง ปัญญาชน และนิสิตนักศึกษา ในเดือนมีนาคม ๒๔๑๕ นายอุทัย พิมพ์ใจชน อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดชลบุรี นายอนันต์ ภัคดีประไพ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดพิษณุโลก และนายบุญเกิด หิรัญคำ อดีตสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดชัยภูมิ ได้ร่วมเป็นโจทก์ยื่นฟ้องคณะปฏิวัติ เป็นจำเลยต่อศาลอาญาชั้นศาลาเมิดรัฐธรรมนูญ คณะปฏิวัติได้สั่งให้จับกุมโจทก์ที่ฟ้องคณะปฏิวัติทั้ง ๓ คน และต่อมาได้มีคำสั่งลงโทษบุคคลทั้ง ๓ นี้ด้วยข้อหากบฏเมื่อวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๔๑๕^๓ ในด้านนิสิตศึกษานั้นก็ได้มีการชักชวนประชาชนเดินขบวนต่อต้านในเรื่องต่าง ๆ หลายครั้งได้แก่ การต่อต้านการใช้สินค้าญี่ปุ่น ระหว่าง ๒๐-๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๑๕ การเดินขบวนต่อต้านประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ ๒๔๔ ซึ่งให้อำนาจรัฐมนตรียุติธรรมเหนือศาล อันเป็นการก้าวท้าวหน้าที่ของฝ่ายตุลาการ^๔

^๑ จากแถลงการณ์คณะปฏิวัติ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๔๑๔

^๒ ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๑๕

^๓ ไทยรัฐ, ฉบับประจำวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๔๑๕ และ ๒๓ มิถุนายน ๒๔๑๕

^๔ ๑ ประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๔๔

ตลอดจนการประท้วงกรณีข้าราชการ ตำรวจ ทหารชั้นผู้ใหญ่เข้าไปล่าสัตว์ในเขตป่าสงวนที่ทุ่งใหญ่ กาญจนบุรี และการเดินขบวนประท้วงการที่นักศึกษารามคำแหง ๔ คนถูกลบชื่อออกจากมหาวิทยาลัย เนื่องมาจากการออกหนังสือของชมรมคนรุ่นใหม่ ชื่อ มหาวิทยาลัยที่ยังไม่มีคำตอบ^๑ เป็นต้น เหตุการณ์ทางการเมืองเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงทัศนะของประชาชนที่มีต่อผู้บริหารประเทศ เป็นการเรียกร้องให้ผู้บริหารจัดการกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างถูกต้องของคลองธรรม

ในกลางปี พ.ศ. ๒๕๑๕ นั้นเอง รัฐบาลจอมพลถนอมก็ต้องประสบกับภาวะเงินเฟ้ออย่างรุนแรง ตลอดจนวิกฤตการณ์เรื่องข้าว ซึ่งมีผลทำให้รัฐบาลต้องประกาศลดค่าเงินบาทลง ๓.๓% และใช้มาตรการการควบคุมราคาขายส่งข้าว ตลอดจนการให้อำนาจในการใช้มาตรา ๑๗ แก่คณะกรรมการตรวจและติดตามผลการปฏิบัตินโยบาย (กตป.) ในการที่จะจัดการกับปัญหานี้ นอกจากนั้นก็ยังมีกรณีการสไตรค์ของรถไฟ เหตุการณ์เหล่านี้ทำให้เกิดความไม่แน่ใจในประชาชนทั่วไปในความสามารถของรัฐบาลที่จะจัดการกับปัญหาต่าง ๆ โดยเฉพาะความไม่ชอบธรรมในการเข้ามาใช้อำนาจในการจัดการเรื่องต่าง ๆ อย่างมากมายของพันเอกณรงค์ กิตติขจร บุตรชาย ซึ่งจะเป็นผู้สืบทอดอำนาจของจอมพลถนอม

วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นี้เป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองที่น่าจะเรียกได้ว่าเป็นวิกฤตการณ์ที่มีระดับความรุนแรงที่สุดของประเทศ มีความสำคัญในฐานะที่ทำให้ระบบการเมืองแบบอำนาจอธิปไตยเปลี่ยนแปลงไปเป็นระบบการเมืองแบบเปิดอยู่ในระยะหนึ่ง (๓ ปี) วิกฤตการณ์นี้ตามทัศนะของ เจฟฟรีย์ เรซ (Jeffrey Race) ก็คือ จุดตัดกันของเส้น ๒ เส้น เส้นหนึ่งก็คือ ความลดลงของความอดทนที่ประชาชนมีต่อระบบการปกครองแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด และอีกเส้นหนึ่งก็คือ การเพิ่มขึ้นของความไม่สามารถของรัฐบาลในการที่จะจัดการกับปัญหาต่าง ๆ เป็นจุดจบของระบบการเมืองอันนำพิศวงงงงวยแห่งหนึ่งในหลายแห่งของเอเชีย^๒ ตามทัศนะ

^๑โปรดดู ดับ เทวดา. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิชิต, ๒๕๑๖).

^๒Race, Jeffrey. "Thailand 1973 : "We certainly have been ravaged by something.....". Asian Survey. Vol. XIV. No 2. February 1974, pp. 192-203.

ดังกล่าว เรขเห็นว่าการจลาจลเมื่อวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นผลมาจากการปกครองประเทศ อันผิดพลาดอย่างร้ายแรงของจอมพลถนอมและจอมพลประภาส เขาได้กล่าวถึงว่า โดยปรกติ แล้วนั้นความล้มสลายของรัฐบาลหนึ่งนั้นมักจะมีอาการบางอย่างนำมาก่อน อาการนำเหล่านั้น ก็คือ ความคิดและการวิพากษ์วิจารณ์ถึงความผิดพลาดบางอย่างจากบุคคลที่อยู่นอกวงของผู้มีอำนาจ และการวิพากษ์วิจารณ์เหล่านั้นบ่อยครั้งก็มักจะไม่ได้รับความเอาใจใส่จากผู้มีอำนาจในรัฐบาล อาการนำเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นกับรัฐบาลของจอมพลถนอมและจอมพลประภาสก่อนหน้าที่จะเกิด วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

เหตุการณ์ที่จะนำไปสู่วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นั้นมีหลายอย่างด้วยกัน จุดสำคัญ ที่ทำให้เกิดวิกฤตการณ์ขึ้น ก็คือ ความรู้สึกถูกกดขี่บีบคั้นจากการปกครองแบบเผด็จการ การ ทุจริตฉ้อราษฎร์บังหลวง และการใช้อำนาจบาติใหญ่ของกลุ่มผู้มีอำนาจทางการเมืองและพวกพ้อง

การเริ่มต้นของวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นั้น แม้ว่าจะมีสาเหตุ ส่วนหนึ่งมาจากความไม่พอใจในการปกครองแบบเผด็จการของรัฐบาลจอมพลถนอม แต่ความไม่ พอใจนั้นก็มิได้ เป็นชนวนแห่งความคิดในอันที่จะโค่นล้มรัฐบาลแต่อย่างใด วิกฤตการณ์ที่เกิดขึ้นมี ลักษณะ เป็นผลมาจากความไม่สามารถในการที่จะ "จัดการ" กับพลังนิสิตนักศึกษาและประชาชน ของรัฐบาลในขณะนั้นจุดเริ่มที่แท้จริงนั้นมาจากการเดินขบวนของนิสิตนักศึกษา ๒ ครั้งด้วยกัน คือ การเดินขบวนต่อต้านการออกคำสั่งคณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๔๔ ในวันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๑๕ และ การเดินขบวนประท้วงการที่นักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง ๔ คนถูกลบชื่อออกจากมหาวิทยาลัย

สำหรับการเดินขบวนประท้วง เรื่องการที่นักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง ๔ คนถูก ลบชื่อออกจากมหาวิทยาลัย นั้นเกิดขึ้นในวันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๑๖ สาเหตุของการที่นักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงถูกลบชื่อออกจากมหาวิทยาลัยนั้น ก็เนื่องมาจากการออกหนังสือของชมรม คนรุ่นใหม่ ชื่อ มหาวิทยาลัยที่ยังไม่มีคำตอบ ในหนังสือเล่มดังกล่าวมีข้อความลอย ๆ ๔ บรรทัดว่า^๒

นักศึกษาทั้ง ๔ คนนั้น ได้แก่ นายแสง รุ่งนิรันดรกุล นายวันชัย แซ่เตียว นายบุญส่ง ชเลธร นายวิสา ศัญทัพ นายสมพงษ์ สระกวี นายสุเมธ สุวิริยะเสถียร นายชำนาญ ศักดิ์เศรษฐ นายประติม คำรังเจริญ และนางสาวกุลปราณี เมฆศรีสวัสดิ์

^๒ชมรมคนรุ่นใหม่. มหาวิทยาลัยที่ยังไม่มีคำตอบ. (กรุงเทพฯ : บพิธ, ๒๕๑๖). หน้า ๖

"สภาสัตว์ป่าแห่งทุ่งใหญ่
 มีมติให้ต่ออายุสัตว์ป่าอีก ๑ ปี
 เนื่องจากสถานการณ์ภายในและภายนอก
 เป็นที่น่าไว้วางใจ"

ข้อความดังกล่าวเนื่องมาจากกรณีที่ข้าราชการ ตำรวจ และทหารชั้นผู้ใหญ่เข้าไปล่าสัตว์ในเขตป่าสงวนที่ทุ่งใหญ่ จังหวัดกาญจนบุรีโดยใช้อาวุธและเฮลิคอปเตอร์ของทางราชการ การเดินทางไปล่าสัตว์ในครั้งนั้นเกิดอุบัติเหตุเครื่องบินตก จึงทำให้เรื่องตกเป็นข่าวและเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันทั่วไปถึงการกระทำผิดกฎหมายและการทุจริตของข้าราชการเหล่านั้น นอกจากนั้น ข้อความดังกล่าวก็เป็นการเสียศีลการที่สภากลาโหมมีมติต่ออายุราชการให้แก่ จอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร ออกไปอีกคนละ ๑ ปี^๑ ข้อความดังกล่าวเป็นเหตุให้นักศึกษาที่ร่วมทำหนังสือ ๑๕ คน^๒ ถูกตั้งกรรมการสอบสวน ภายหลังการสอบสวน คณะกรรมการได้ตั้งข้อหานักศึกษาทั้ง ๑๕ คน ๕ ประการคือ^๓

๑. ตั้งชมรมโดยไม่ได้รับอนุญาตจากมหาวิทยาลัย
๒. ใช้สถานที่ในมหาวิทยาลัย เป็นที่ชุมนุม เป็นครั้งคราวโดยพลการ
๓. เขียนหนังสือก้าวร้าวผู้อื่นด้วยถ้อยคำอันหยาบคาย
๔. กล่าวถึงมหาวิทยาลัยรามคำแหงในทางที่ทำให้ผู้อื่นเกลียดชัง
๕. ตำหนินักศึกษาที่ตั้งหน้าเล่าเรียนว่าเป็นคนเห็นแก่ตัว

ผลของการสอบสวนและตั้งข้อหาดังกล่าว ก็คือ การออกคำสั่งมหาวิทยาลัยรามคำแหงที่ ๒๗๒/๒๕๑๖ ลงวันที่ ๑๖ มิถุนายน ๒๕๑๖ โดย ดร. ศักดิ์ ผาสุกนิรันดร์ อธิการบดี ลบชื่อนักศึกษาทั้ง ๕ คน ออกจากมหาวิทยาลัย

^๑โปรดดูฉบับ เทวตา. หน้า ๖๑-๖๔.

^๒นักศึกษาอีก ๖ คนที่ถูกสอบสวน ก็คือ นายสมชาย เลขวิวัฒน์ นายสมชาย โพนนิกร นายสุวรรณ วรรณอนันตชัย นายสุรชัย วีรพรเทพ นายธำรงค์ศักดิ์ โพธิ์สูง และนางสาวพัชรี แสงจันทร์

^๓ฉบับ เทวตา. หน้า ๖๒.

การร่วมชุมนุมกันที่อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยของนิสิตนักศึกษาจากทุกมหาวิทยาลัย จำนวนเกือบ ๕๐,๐๐๐ คนจึงได้เริ่มขึ้น โดยมีศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย เป็นแกนนำ ในความคิดของนิสิตศึกษานั้นเห็นว่า การกระทำของ ดร. ศักดิ์ ฝาสุกนิรันดร์เป็นการกระทำที่ขาดเมตตาธรรม เป็นการกระทำด้วยโทสะและโมหะจริต นายธีรยุทธ บุญมี ในฐานะเลขาธิการศูนย์นิสิตฯ ได้ถูกเรียกตัวให้เข้าพบกับผู้นำรัฐบาลที่ทำเนียบนายกรัฐมนตรีพร้อมกับนักศึกษาทั้ง ๔ คนที่ถูกลอบชื้อออกในวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๒๕๑๖ การเข้าพบดังกล่าว ฝ่ายนิสิตนักศึกษาได้ยื่นข้อเสนอมือ ๔ ข้อให้รัฐบาลพิจารณาซึ่งในที่สุด รัฐบาลก็ได้ยอมรับข้อเสนอนของนิสิตนักศึกษาและในที่สุดนักศึกษา ๔ คนได้กลับเข้าเรียนตามปกติ และ ดร. ศักดิ์ ฝาสุกนิรันดร์ ลาออกจากตำแหน่งอธิการบดีในระยะเวลาอีกไม่กี่วันหลังจากนั้น

นอกจากการเดินขบวนและชุมนุมประท้วงครั้งสำคัญทั้งสองครั้งซึ่งนิสิตนักศึกษาได้รับชัยชนะแล้ว ตลอดช่วงเดือนกรกฎาคมถึงตุลาคม ๒๕๑๕ ก็ยังมีการประท้วงการเดินขบวนและการเผ้ามองการกระทำและพฤติกรรมในเรื่องต่าง ๆ โดยกลุ่มนิสิตนักศึกษาและปัญญาชนผู้สนใจกิจการบ้านเมืองมาโดยตลอด จุดเริ่มที่สำคัญของวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๕ ก็คือ การเคลื่อนไหวเรียกร้องให้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญของนิสิตนักศึกษาและปัญญาชน เหตุการณ์ในระหว่าง ๑๐ วันของวิกฤตการณ์เท่าที่สรุปจากการอ่านบันทึกเหตุการณ์จากหนังสือพิมพ์ หนังสือ และเอกสารสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เรียงตามลำดับได้ดังนี้

ในวันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๑๖ "กลุ่มเรียกร้องรัฐธรรมนูญ" อันประกอบด้วย อาจารย์มหาวิทยาลัย นักหนังสือพิมพ์ สมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ผู้นำนิสิตนักศึกษาและอดีตรัฐมนตรีจำนวน ๑๐๐ คนได้เริ่มแสดงตัวและมีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องรัฐธรรมนูญ อย่างไรก็ตามจากการให้สัมภาษณ์ของ ดร. เขียน ธีระวิทย์ กรรมการที่ปรึกษาของกลุ่ม^๑ และนายธีรยุทธ บุญมี ซึ่งทำหน้าที่ประสานงานของกลุ่ม^๒ การเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องรัฐธรรมนูญครั้งนี้จะกระทำโดย

^๑Bangkok Post. October 5, 1973.

^๒The Nation. October 6, 1973.

สันติวิธีจะมีการณรงค์ให้ความรู้แก่ประชาชนให้เห็นความสำคัญของการมีรัฐธรรมนูญทั้งด้วยการอภิปรายและเอกสารสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ นอกจากนั้นก็ยังมีการชักชวนให้ผู้สนใจเข้าร่วม เช่นจดหมายเรียกร้องรัฐธรรมนูญที่กลุ่มจะดำเนินการส่งไปถึงนายกรัฐมนตรี บรรดาผู้ที่ร่วมเซ็นชื่อนั้นมีพลตำรวจตรีสง่า กิตติขจร น้องชายจอมพลถนอมรวมอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม ในวันเดียวกันก็มีข่าวการให้สัมภาษณ์คำเตือนของพันเอกณรงค์ กิตติขจร ว่าการเดินขบวนเพื่อเรียกร้องรัฐธรรมนูญเป็นการผิดกฎหมาย^๑

วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๖ ตำรวจจับกุมกลุ่มผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญจำนวน ๑๑ คน ได้แก่ นายประพันธ์ศักดิ์ กมลเพชร นายนพพร สุวรรณพาณิชย์ นายบุญส่ง ชเลธร นายธีรยุทธ บุญมี นายมนตรี จิงศิริอารักษ์ นายทวี หมี่นิกร นายวิสา คัญทัพ นายธัญญา ขุนชฎาธาร นายปรีดี บุญซื่อ นายชัยวัฒน์ สุระวิชัย และนายบัณฑิต เอ็งนิลรัตน์ การจับกุมมีขึ้นหลังจากที่กลุ่มมีการประชุมที่สนามหลวงแจกใบปลิวเอกสารเรียกร้องรัฐธรรมนูญที่สนามหลวง บางลำพู และประตูน้ำ ภายหลังจากการจับกุม ตำรวจได้ตรวจค้นบ้านของผู้ต้องหาทุกคน และจะตั้งข้อหากบฏ

วันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๖ มีการจับกุมตัวผู้ต้องหาเพิ่มอีก ๑ คน คือ นายก้องเกียรติ คงคา นิสิตนักศึกษาเริ่มประท้วงและชักชวนให้นิสิตนักศึกษาหยุดสอบพร้อมกับขอความร่วมมือจากทุกสถาบัน โดยใช้มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นที่ชุมนุมทำการประท้วง^๒

วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๖ จอมพลประภาส จารุเสถียร แถลงถึงการจับกุมกลุ่มผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญว่า การเรียกร้องเป็นแต่เพียง "เปลือกนอก" เท่านั้น แต่ที่จริงแล้ว ตำรวจได้ค้นพบเอกสารหลายชิ้นที่บ่งชี้ว่า นิสิตนักศึกษาและกลุ่มผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญวางแผน จะก่อจลาจลขึ้นในบ้านเมือง ส่วนข้อหาในการจับกุมกลุ่มผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญทั้ง ๑๒ คน ก็คือ การยุยงส่งเสริมให้เกิดความไม่สงบและการพยายามที่จะโค่นล้มรัฐบาล^๓ ในวันเดียวกัน กลุ่มอาจารย์จำนวนประมาณ ๖๐ คนจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ซึ่งไปเยี่ยมอาจารย์ทวี หมี่นิกร และผู้ถูก

^๑Bangkok World. October 5, 1973.

^๒Bangkok Post. October 8, 1973.

^๓Bangkok World. October 8, 1973.

คุมขังคนอื่น ๆ ไม่ได้รับสิทธิให้เข้าเยี่ยม โดยทางตำรวจอ้างว่า เลยเวลา ๔ โมงเย็นซึ่งเป็นเวลาราชการแล้ว ผู้เข้าเยี่ยมซึ่งเป็นอาจารย์จึงเขียนข้อความไปถึงอาจารย์ทวิแทนเข้ามาเยี่ยมเพื่อให้กำลังใจ แต่ไม่ได้รับอนุญาตให้เยี่ยมได้ นอกจากนั้นก็มียางานว่า กองกำกับการตำรวจสันติบาลสั่งปิดโรงพิมพ์พิชการพิมพ์ของนายยอดยี่ง โสภณ เป็นเวลา ๖ เดือนด้วยข้อหาว่ารับพิมพ์ใบปลิวและโปสเตอร์ของการเคลื่อนไหวเรียกร้องรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นการผิดกฎหมาย ที่เชียงใหม่ ตำรวจก็ต้องเตรียมพร้อมหลังจากที่มีโปสเตอร์กว่า ๑๐๐ แผ่นและคำขวัญต่าง ๆ ติดทั่วเมืองและภายในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ โปสเตอร์ส่วนใหญ่โจมตีรัฐบาลในการจับกุมกลุ่มผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญ นอกจากนั้น นักศึกษาของสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ หรือนิด้า จำนวนประมาณ ๑๐๐ คนก็ได้ยื่นจดหมายเปิดผนึกถึงนายกรัฐมนตรีขอให้ปล่อยผู้ต้องหาซึ่งกระทำการเรียกร้องโดยบริสุทธิ์ใจ จดหมายเปิดผนึกดังกล่าวนี้ยังได้ส่งไปถึงหนังสือพิมพ์ฉบับต่าง ๆ และกรมประชาสัมพันธ์ด้วย ในขณะที่เดียวกันก็มีข่าวการให้สัมภาษณ์ของพลตำรวจตรีสง่า กิตติขจร วิจารณ์การกระทำของรัฐบาลว่าไม่ถูกต้อง เป็นการทำให้เรื่องเล็กกลายเป็นเรื่องใหญ่^๑

วันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นายกรัฐมนตรีได้ใช้อำนาจมาตรา ๑๗ ออกคำสั่งให้คุมตัวนายไชแสง สุกใส กับพวกซึ่งถูกจับกุมขณะดำเนินการเรียกร้องรัฐธรรมนูญ ในข้อหาข่มขู่ทางการเมืองเกินกว่า ๕ คนในระหว่างประกาศใช้กฎอัยการศึก และกระทำการโฆษณาและยุยงให้ปรากฏแก่ประชาชน เพื่อให้ล่วงละเมิดกฎหมาย เพื่อให้เกิดความปั่นป่วนกระด้างกระเดื่องในหมู่ประชาชน ถึงขนาดจะก่อความไม่สงบขึ้นในราชอาณาจักร รวมบุคคลที่ถูกจับกุมไว้นี้มีจำนวน ๑๓ คน ในการนี้ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยได้ออกประกาศไปทั่วประเทศว่าการจับกุมปัญญาชนและนิสิตนักศึกษาที่ รัฐบาลกระทำไปโดยมิเหตุผล ข้อเท็จจริงก็คือว่าบรรดาผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญซึ่งเป็นปัญญาชนน่าจะรู้ดีว่าการกระทำเช่นนั้น เป็นการผิดกฎหมาย แต่ก็ได้ละเลยที่จะปฏิบัติตาม การออกอากาศนี้เป็นการพยายามที่จะปรามการกระทำใด ๆ ในทำนองไม่พอใจรัฐบาลที่จะตามมา^๒ ในขณะเดียวกัน ทบวงมหาวิทยาลัยของรัฐก็ได้ออกแถลงการณ์

^๑Bangkok Post. October 9, 1973.

^๒Bangkok World. October 10, 1973.

เรียกร้องให้นิสิตนักศึกษาปฏิบัติตามประกาศกำหนดการสอบของมหาวิทยาลัย เนื่องจากมีนิสิตนักศึกษาส่วนหนึ่งพยายามขัดขวาง หรือขอเลื่อนการสอบประจำภาคด้วยเหตุที่ทางราชการได้จับกุมกลุ่มเรียกร้องรัฐธรรมนูญ นิสิตนักศึกษาจำนวนกว่า ๓,๐๐๐ คนจากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้ไปร่วมชุมนุมกันที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นวันแรก เรียกร้องให้ปลดปล่อยผู้ถูกจับกุมในการเรียกร้องรัฐธรรมนูญ ขณะเดียวกันก็มีการชุมนุมในบางจังหวัดด้วย

ในการชุมนุมกันของนิสิตนักศึกษาที่บริเวณ ลานโพธิ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นั้น องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ตกลงที่จะดำเนินการ เป็นขั้นตอนต่าง ๆ ได้แก่ การทำจดหมายเป็นทางการถึงมหาวิทยาลัยขอเลื่อนการสอบต่อไปโดยไม่มีกำหนดจนกว่าสถานการณ์จะกลับคืนสู่สภาวะปรกติ การประท้วงอย่างสันติซึ่งนักศึกษาจะไม่ยอมเคลื่อนออกจากลานโพธิ์ จนกว่ารัฐบาลจะปล่อยผู้ต้องหาทั้งหมด การแต่งตั้งตัวแทนของนิสิตนักศึกษาจำนวน ๑๐ คนเพื่อเจรจากับรัฐบาลเร่งรัดให้ปล่อยผู้ถูกจับกุมทั้ง ๑๓ คน การส่งจดหมายไปยังมหาวิทยาลัยและสถาบันการศึกษาต่าง ๆ เรียกร้องให้มาร่วมแสดงพลังและความสามัคคีสนับสนุนการเรียกร้องจากรัฐบาล ในกรณีที่รัฐบาลปฏิเสธที่จะปล่อยผู้ถูกจับกุมทั้งหมด นักศึกษาได้ลงมติที่จะใช้การเดินขบวนและวิธีการประท้วงที่รุนแรงขึ้นต่อไป^๑ การชุมนุมกันในครั้งนี้ นิสิตจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงเริ่มเดินทางมาเข้าร่วม ในขณะที่นักศึกษาวิทยาลัยประสานมิตรเริ่มชุมนุมประท้วงรัฐบาลภายในวิทยาลัยของตน

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๑๖ รัฐบาลแต่งตั้งให้จอมพลประภาส จารุเสถียร เป็นผู้อำนวยการศูนย์ปราบจลาจล ซึ่งใช้กองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ สวกรันฤติเป็นศูนย์อำนาจการฯ ในวันเดียวกันนั้น จอมพลถนอมและจอมพลประภาสก็ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อขอพระราชทานคำปรึกษาเกี่ยวกับการเดินขบวนของนิสิตนักศึกษา การเข้าเฝ้าครั้งนี้ใช้เวลาประมาณ ๒ ชั่วโมง การชุมนุมประท้วงของนิสิตนักศึกษาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ขยายตัวขึ้น มีผู้มาชุมนุมประท้วงจากทุกสถาบันการศึกษา รวมทั้งโรงเรียนมัธยมต่าง ๆ จำนวนกว่า ๕๐,๐๐๐ คน การชุมนุมครั้งนี้เป็นครั้งแรกของประเทศที่มี นิสิตนักศึกษาและนักเรียนจากทุกระดับ

^๑Bangkok Post. October 10, 1973.

การศึกษา^๑ มีการบริจาคเงินเพื่อช่วยเหลือนิสิตนักศึกษาจากนักหนังสือพิมพ์ นักกฎหมาย และประชาชน ในจำนวนนี้มี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช บริจาค ๔,๐๐๐ บาท และนายมารุต บุณนาคนายกสมาคมทนายความบริจาค ๑,๐๐๐ บาท จำนวนยอดเงินบริจาคเพื่อสนับสนุนนิสิตนักศึกษารวมกันได้มากกว่า ๗๐,๐๐๐ บาท ในขณะเดียวกัน ผู้ถูกจับกุมทั้ง ๑๓ คนก็เริ่มการประท้วงรัฐบาลด้วยการอดอาหารเป็นวันแรก

วันที่ ๑๑ ตุลาคม ๒๕๑๖ ในตอนเช้า นิสิตนักศึกษาได้มีมนต์พระภิกษุสงฆ์จากวัดมหาธาตุ จำนวน ๒๐๐ รูปเข้าไปบริษัณฑบาตในบริเวณสนามฟุตบอลของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นิสิตนักศึกษาจากหลายสถาบันไปร่วมชุมนุมเพิ่มขึ้น ตัวแทนของนิสิตนักศึกษาจำนวน ๑๐ คนได้เข้าพบจอมพลประภาส จารุเสถียร เพื่อยื่นคำขาดให้รัฐบาลปล่อย ๑๓ ผู้ต้องหา ตัวแทนของนิสิตนักศึกษาที่เข้าพบพลเอกประภาส จารุเสถียร ในเวลา ๑๐.๐๐ น. นั้นนำโดยสมบัติ ชำรงฉัตรวงศ์ เลขาธิการศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย ก่อนจะไปเข้าพบ สมบัติ ชำรงฉัตรวงศ์ได้ประกาศต่อนิสิตนักศึกษาและประชาชนที่ไปร่วมชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ว่า จะพยายามเจรจากับรัฐบาลให้ปล่อยตัวผู้ต้องหาโดยเร็วที่สุด แต่ถ้าไม่ได้รับการตอบสนองที่ดีจากรัฐบาลก็จะกลับมาฟังมติของนิสิตนักศึกษาว่าจะดำเนินการขั้นต่อไปอย่างไร การเข้าพบจอมพลประภาสในครั้งนี้มีขึ้นที่กรมตำรวจ โดยมีนายตำรวจชั้นผู้ใหญ่ร่วมเจรจายูด้วยและการเข้าพบครั้งนี้กระทำเป็นการลับ โดยรัฐบาลไม่อนุญาตให้ผู้สื่อข่าวเข้าไปทำข่าวแต่อย่างใดทั้งสิ้น^๒ อย่งไรก็ตาม การเรียกร้องและยื่นคำขาดของนิสิตนักศึกษาไม่ประสบความสำเร็จ ทางด้านรัฐบาลนั้น อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์ได้ขอร้องให้สื่อมวลชน รวมทั้งสำนักข่าวระหว่างประเทศร่วมมือในการเสนอข่าวเกี่ยวกับความเคลื่อนไหวของนิสิตนักศึกษา โดยเขียนข่าวในลักษณะของการสร้างสรรค์ยับยั้งการเสนอข่าวที่ไม่เป็นผลดีต่อส่วนรวม^๓ การชุมนุมของนิสิตนักศึกษายังคงดำเนินไปอย่างมีความมุ่งมั่น ในต่างจังหวัดนั้น นิสิตนักศึกษาในจังหวัด เชียงใหม่ก็ เริ่มเดินขบวนไปชุมนุมประท้วงที่ศาลากลางจังหวัด มีการชุมนุมและติดโปสเตอร์ประท้วงที่จังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดอื่น ๆ

^๑Bangkok World. October 11, 1973.

^๒Bangkok World. October 11, 1973.

^๓Bangkok Post. October 12, 1973.

ในขณะที่เดียวกันก็มีข่าวการปฏิเสธข้อเสนอของทบวงมหาวิทยาลัยที่จะขอกำล้างเจ้าหน้าที่ตำรวจมารักษาความเรียบร้อยในบริเวณสถานที่สอบไล่ในธรรมศาสตร์ เพื่อเป็นการคุ้มครองให้การสอบดำเนินไปตามที่มหาวิทยาลัยกำหนด อย่างไรก็ตาม ในวันเดียวกัน นายสัญญา ธรรมศักดิ์ อธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ตัดสินใจสั่งให้เลื่อนการสอบไปจนกว่าเหตุการณ์จะคลี่คลาย และนิสิตนักศึกษาพร้อมที่จะทำการสอบ^๑

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้เขียนคอลัมน์ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐแสดงความห่วงใยในเหตุการณ์อันเป็นการประจันหน้ากันระหว่างรัฐบาลและนิสิตนักศึกษา และได้เสนอแนวทางแก้ปัญหาโดยอ้อมในทำนองที่ว่ารัฐบาลมีหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบโดยตรงต่อสถานการณ์ทุกอย่างที่เกิดขึ้นในประเทศ และในกรณีที่ไม่สามารถที่จะป้องกันและแก้ไขเหตุร้ายอันเกิดจากวิกฤตการณ์อันรุนแรงได้ก็สมควรที่จะลาออกเพื่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

ในวันเดียวกันนั้น ก็ได้มีการตั้งด่านตรวจตามจุดต่าง ๆ บนทางหลวงทุกสายจากเชียงใหม่มากรุงเทพฯ ทั้งนี้โดยตำรวจอ้างว่าเป็นการให้ความปลอดภัยแก่นักศึกษาจากเชียงใหม่ที่จะขึ้นมาชุมนุมในกรุงเทพฯ ด่านตรวจแต่ละด่านประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ตำรวจอาวุธครบมือประจำด่านละประมาณ ๑๐-๒๐ คน

มาตรการต่าง ๆ ที่รัฐบาลดำเนินการเพื่อแก้ปัญหาการชุมนุมประท้วงของนิสิตนักศึกษา พอสรุปได้ว่า มีการเตรียมพร้อมทางด้านทหารทุกหน่วยในกรุงเทพฯ เพื่อเตรียมรับสถานการณ์ฉุกเฉินต่าง ๆ โรงพยาบาลของรัฐทุกแห่งได้ถูกสั่งให้เตรียมตัวรับเหตุการณ์ฉุกเฉิน มีการสั่งบริษัทรถเมล์ต่าง ๆ และเจ้าของรถรับจ้างทุกชนิดให้หยุดบริการการให้เข้ารถแก่นิสิตนักศึกษา เพื่อป้องกันมิให้นิสิตนักศึกษาจากต่างจังหวัด เดินทาง เข้ามาร่วมชุมนุมในกรุงเทพฯ

มีการสนับสนุนการประท้วงต่อนิสิตนักศึกษาจากนักศึกษาไทยในต่างประเทศ ได้แก่ สหรัฐอเมริกา เยอรมันตะวันตก และออสเตรเลีย ทั้งในแง่ของกำลังใจและการร่วมบริจาคเป็นทุนค่าใช้จ่ายในการประท้วง^๒

^๑Bangkok World. October 12, 1973.

^๒The Nation. October 12, 1973.

วันที่ ๑๒ ตุลาคม ๒๕๑๖ เหตุการณ์ตึงเครียดยิ่งขึ้นเมื่อรัฐบาลปฏิเสธการปล่อยตัวผู้ต้องหาทั้ง ๑๓ คนหลังการเจรจา ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยจึงออกแถลงการณ์เรียกร้องให้ปลดปล่อยผู้ต้องหาทั้ง ๑๓ คนภายใน ๒๔ ชั่วโมง โดยไม่มีเงื่อนไข ทั้งนี้ให้รัฐบาลปล่อยตัวภายในเวลาเที่ยงของวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาได้ยื่นคำขาดว่า ถ้ายังไม่ได้รับคำตอบจากรัฐบาลเป็นที่น่าพอใจก็จะใช้มาตรการขั้นเด็ดขาด จำนวนผู้ร่วมชุมนุมเพิ่มขึ้นเป็นประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน รัฐบาลได้มีการประชุมพิจารณาแถลงการณ์ของนิสิตนักศึกษาเป็นการเร่งด่วนที่กองอำนวยการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ในเวลาบ่าย ๒ โมงเย็น การประชุมดำเนินไปเป็นเวลาหลายชั่วโมง ในที่สุดเวลาประมาณ ๑ ทุ่ม ก็มีข่าวเข้ามาว่า รัฐบาลจะยอมให้มีการปล่อยตัวผู้ถูกจับกุมตามที่ร้องขอ แต่ต้องให้มีการประกันตัว คำตอบของรัฐบาลนั้น เป็นคำตอบที่มีเงื่อนไขและไม่ตรงกับข้อเสนอนของนิสิตนักศึกษา นักศึกษารวมทั้งผู้ถูกจับกุมจึงไม่ยอมให้มีการประกันและไม่ยอมออกจากที่คุมขัง เพราะต้องการจะให้รัฐบาลปล่อยตัวโดยไม่มีเงื่อนไข^๑ ในขณะที่เหตุการณ์เริ่มเขม็งเกลียวขึ้นทุกทีนั้น กรมประชาสัมพันธ์ก็ได้ออกข่าวว่ามีการลอบนำอาวุธร้ายแรงชนิดต่าง ๆ เข้าไปในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เพื่อใช้ในการก่อการรุนแรงในวันรุ่งขึ้น และยังได้เตือนพ่อแม่ผู้ปกครองให้บอกกล่าวถึงลูกหลานของตนในภัยอันตรายที่จะเกิดขึ้นจากการชุมนุมประท้วง นอกจากนั้นก็ได้ย้ำว่า ถ้ามีเหตุการณ์รุนแรงใด ๆ เกิดขึ้นก็ตาม เหตุการณ์นั้นจะไม่ได้มาจากการริเริ่มของรัฐบาล^๒

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ ในเวลาประมาณ ๑๒.๐๐ น. ประชาชนและนิสิตนักศึกษาซึ่งชุมนุมกันอยู่ในบริเวณมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ส่งผู้แทนเข้าพบจอมพลประภาส จารุเสถียร เพื่อขอร้องให้ปล่อยตัวผู้ต้องหาทั้ง ๑๓ คนโดยไม่มีเงื่อนไข ซึ่งในการเจรจาครั้งนี้ จอมพลประภาส ยินดีผ่อนผันให้ตามคำขอร้อง โดยมีข้อแลกเปลี่ยนว่า ผู้แทนนิสิตนักศึกษาต้องให้สัญญาว่าจะเลิกการชุมนุม การเดินขบวนและการเรียกร้องใด ๆ ในเวลาเดียวกันนิสิตนักศึกษาทั้งหมดที่ชุมนุมกันอยู่ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จำนวนประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ คน^๓ ก็เริ่มเคลื่อนออกจากธรรมศาสตร์

^๑Bangkok Post. October 13, 1973.

^๒The Nation. October 13, 1973.

^๓Bangkok World. October 13, 1973.

ในตอนบ่ายเพื่อไปชุมนุมกัน ณ อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย รัฐบาลของนิสิตนักศึกษาและประชาชน เป็นขบวนนำหน้า เรียงแถวหน้ากระดานมีธงชาติไทย ธงธรรมจักร และพระบรมฉายาลักษณ์ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ การตัดสินใจของ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยและการเดินทางได้รับการสนับสนุนจากประชาชนทั่วประเทศ มีการบริจาคเงิน อาหารและเครื่องใช้จำเป็นต่าง ๆ แก่ศูนย์กลางนิสิตฯ ตลอดเวลา ยอดเงินบริจาคจากการประกาศของศูนย์กลางได้ขึ้นถึง ๔๐๐,๐๐๐ บาท รถเมล์สายต่าง ๆ ที่มีเส้นทางผ่านสนามหลวงจะไม่รับผู้โดยสารอื่นนอกจากผู้ที่ จะเดินทางไปมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ทั้งนี้โดยพนักงาน เก็บสตางค์จะถามผู้โดยสารก่อนขึ้นรถว่าจะเดินทางไปร่วมชุมนุมหรือไม่^๑ เวลา ๑๖.๐๐ น. คณะกรรมการศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยรวม ๔ คน ได้รับพระราชทาน พระบรมราชานุญาตให้เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อกราบถวายบังคมทูลให้ทรงทราบ พฤติการณ์และจุดมุ่งหมายของการดำเนินการในครั้ง นี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทาน พระบรมราโชวาท ความว่า เมื่อนิสิตนักศึกษาได้ดำเนินการมาตามเป้าหมาย ได้รับผลตามสมควร แล้วก็ขอให้กลับคืนสู่สภาพปกติ^๒ อย่างไรก็ตาม ต่อมาในเวลาใกล้ค่ำการเดินทางได้เคลื่อนต่อไป ยังลานพระบรมรูปทรงม้าและบริเวณถนนหน้าสวนจิตรลดาต้านเขาดิน ฝูงชนที่ชุมนุมอยู่ในบริเวณ ลานพระรูปได้เปิดการอภิปรายโจมตีรัฐบาลอย่างรุนแรง จุดมุ่งหมายของการชุมนุมได้เปลี่ยนจาก เดิมซึ่ง เป็นไปเพื่อเรียกร้องให้ปล่อยตัวผู้ต้องหากลายไปเป็นการเรียกร้องให้มีการประกาศใช้ รัฐธรรมนูญภายในปี ๒๕๑๖ และความต้องการให้มีการเปลี่ยนแปลงตัวผู้นำในรัฐบาล

การชุมนุมประท้วงที่อนุสาวรีย์ประชาธิปไตยไปจนถึงบริเวณลานพระบรมรูปทรงม้า และข้างพระราชวังสวนจิตรลดา นั้นทำให้เกิดมีการปะทะกันระหว่างนักเรียนอาชีวะและเจ้าหน้าที่ ตำรวจ มีการพังทลายป้อมตำรวจบริเวณสนามเสือป่า โดยนักเรียนอาชีวะซึ่งโกรธแค้นและมี อารมณ์รุนแรงอัน เป็นผลมาจากการชุมนุมมาเป็น เวลาหลายวัน

^๑ Ibid.

^๒ สยามจดหมายเหตุ บันทึกข่าวสารและเหตุการณ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ พ.ศ. ๒๕๑๗

พ.ศ. ๒๕๑๘, หน้า ๓.

ในตอนกลางคืน รัฐบาลได้ประกาศทางวิทยุและโทรทัศน์ทั่วประเทศว่าจะประกาศใช้รัฐธรรมนูญใหม่ภายในเดือนตุลาคมปี ๒๕๑๗^๑ สำหรับการประกาศให้ประชาชนรับรู้การตัดสินใจปล่อยตัวผู้ต้องหาโดยไม่มีเงื่อนไขนั้น กระทำขึ้นทางสถานีโทรทัศน์สี่ช่อง ๗ ในเวลา ๑๖,๐๐ น. ซึ่งประกาศขัดตกลงใจของรัฐบาลอย่างเป็นทางการครั้งนี้ใช้เวลากว่า ๕ ชั่วโมง กว่าจะมีการประกาศอย่างเป็นทางการ และทำให้ฝูงชนที่ชุมนุมและเดินขบวนไม่ทราบถึงข้อยินยอมนี้

เหตุการณ์สำคัญที่นอกเหนือไปจากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดในวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ ก็คือ การไม่เข้าใจกันระหว่างผู้นำนิสิตนักศึกษา หลังจากที่ตัวแทนของนิสิตนักศึกษา นำโดย นายธีรยุทธ บุญมี และนายสมบัติ ธารังธัญวงศ์ ได้เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และตกลงสลายตัวกับทางฝ่ายรัฐบาลแล้ว นายเสกสรรค์ ประเสริฐกุล หัวหน้าฝ่ายปฏิบัติการของศูนย์กลางนิสิตนักศึกษา กลับสั่งให้หน่วยปฏิบัติการไล่ออกจากบริเวณ ประกาศให้เผด็จก่าลังกัน เรียกร้องรัฐธรรมนูญต่อไป จำนวน นักศึกษาที่ยังคงชุมนุมอยู่ในคืนนั้นอยู่ในราว ๗๐ เพอร์เซ็นต์ ของจำนวนนักศึกษา ๒๐๐,๐๐๐ คนที่ร่วมเดินขบวนมาตั้งแต่เริ่มแรก^๒

วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นายเสกสรรค์ ประเสริฐกุล หลังจากที่ได้เรียกร้องหามติศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาอย่างกระวนกระวายมาตลอดคืนที่ผ่านมา เพราะได้รับข่าวกรองว่า ทหารจะบุกด้วยรถถัง ได้ตัดสินใจเคลื่อนขบวนเข้าสู่พระราชวังสวนจิตรลดา เพื่อขอพึ่งพระบารมีปกเกล้า ในขณะที่เดียวกัน คณะกรรมการศูนย์กลางนิสิตนักศึกษา ทั้งหมดก็ออกจากวัง และได้เข้าพบ พันเอกณรงค์ที่ห้องรับแขกตึกรีนฤติเพื่อขอรถสื่อสารทหารบกไปทำการโฆษณาต่อต้าน นายเสกสรรค์ มีผลสำรวจโหมนด์ชัย พันธุ์คงชื่น พร้อมด้วยหน่วยคอมมานโดของกองปราบ นครบาลและทหารติดตามอย่างใกล้ชิด ระหว่างนี้ กรรมการศูนย์กลางนิสิตนักศึกษา และ นายเสกสรรค์ขาดการติดต่อกันโดยสิ้นเชิง ทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่า นายเสกสรรค์เป็นผู้ทรยศต่อประเทศชาติพยายามจะนำกำลังฝูงชนเข้าบีบบังคับพระมหากษัตริย์เพื่อให้ยอมรับข้อเสนอเกี่ยวกับระยะเวลาการออกรัฐธรรมนูญ แต่ภายหลังจากการปรับความเข้าใจกันได้ภายในเวลา ๒ ชั่วโมง ผู้นำของนิสิตนักศึกษาก็ได้เข้าพบ พันตำรวจเอกวชิษฐ เดชกุญชร เพื่อขอให้ให้นำเข้า

^๑Bangkok Post. October 14, 1973.

^๒The Nation. October 14, 1973.

เฝ้าในหลวง แต่ไม่ได้เข้าเฝ้า แต่ตัวแทนของนิสิตนักศึกษาก็ได้มีโอกาสชี้แจงกับนักเรียน นิสิตนักศึกษาและประชาชนที่ยังชุมนุมกันอยู่ฟังถึง เหตุการณ์ทั้งหมดระหว่างที่ตัวแทนศูนย์กลางนิสิต นักศึกษาและนายเสกสรรค์สดการติดต่อกัน นายสมบัติได้เป็นผู้เล่าเหตุการณ์พร้อมรับผิดชอบที่ไม่ สามารถนำพระบรมราโชวาทมาอ่านให้ผู้ร่วมการชุมนุมฟังได้ พันตำรวจเอกวิเชียร เดชกฤษ ได้เชิญเชิญพระบรมราโชวาทมาอ่านให้ฝูงชนฟัง ขบวนจึงได้เริ่มสลายตัวตามพระราชประสงค์ พันตำรวจเอกวิเชียร เดชกฤษ ได้พูดขอร้องตำรวจและทหารที่ปิดกั้นถนนให้เปิดทางให้ขบวนที่ สลายตัวแล้วผ่านกลับบ้านพร้อมกับกล่าวยืนยันซ้ำแล้วซ้ำอีกว่า ทุกคนปฏิบัติตามพระบรมราโชวาท ขออย่าให้ทำอันตรายนิสิตนักศึกษา เหตุการณ์ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นในช่วง ๕ ชั่วโมงก่อนจะถึงเวลา ๕.๓๐ น.^๑

แต่แล้วเหตุการณ์อันไม่คาดฝันก็เกิดขึ้นในขณะที่ขบวนสลายตัวไปตามถนนพระราม ๕ มุ่งสู่สี่แยกดุสิต แต่ถูกสกัดกั้นโดยหน่วยคอมมานโดของตำรวจนครบาลและกองปราบปรามให้ ย้อนกลับเดินไปในทางตรงกันข้าม ด้วยความอ่อนเพลียเหน็ดเหนื่อยจากการชุมนุมต่อเนื่อง เป็น เวลาหลายวัน ทำให้เกิดการชุมนุมกันขึ้น มีนักเรียนคนหนึ่งขว้างขวดน้ำอัดลมเข้าใส่ตำรวจ ทำให้ตำรวจผู้หนึ่งล้มลง และนี่ก็เป็นจุดเริ่มต้นของการที่ตำรวจได้เริ่มลงมือ "จัดการ" กับผู้ชุมนุม มีการใช้แก๊สน้ำตายิงเข้าใส่ฝูงชน ทำให้เกิดความสับสนอลหม่าน บางส่วนโคตน้ำ ว่ายข้ามไปอยู่ข้างกำแพงพระราชวังสวนจิตรลดา และฝูงชนบางส่วนก็ได้ทะลักเข้าไปในเขต พระราชฐาน

ในช่วงเช้าของวันมหาวิปโยค นักศึกษาบางส่วนได้เข้ายึดสถานีวิทยุธรรมศาสตร์ และพร้อมที่จะส่งกระจายเสียงตอบโต้รัฐบาล แต่ปรากฏว่า หลอดส่งกระจายเสียงได้ถูกเจ้าหน้าที่ ถอดไปก่อนแล้ว ในเวลา ๑๐.๐๐ น. รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์กล่าวหาว่า กลุ่มนักเรียนไม่ พยายามปฏิบัติตามข้อตกลง ได้บุกรุกเข้าไปในเขตพระราชฐาน และใช้อาวุธปืนและระเบิดทำร้าย ตำรวจ โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะล้มล้างการปกครองประเทศ รัฐบาลจะทำการปราบปรามอย่าง เด็ดขาดต่อไป รัฐบาลได้ใช้วิธีการปราบปรามอย่างรุนแรง ใช้ทหารเข้าปราบปรามประชาชน ด้วยอาวุธปืน รถถัง และเฮลิคอปเตอร์ เป็นผลทำให้มีการเสียชีวิตและบาดเจ็บเป็นจำนวนมาก

^๑โปรดดู ดับ เทวดา, หน้า ๑๕๔-๑๗๑. และ Bangkok Post, October 15, 1973.

ในเวลาเย็นของวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นั้น ในขณะที่ประชาชนยังรวมกันที่บริเวณถนนราชดำเนินจนถึงอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย มีเครื่องบินลำหนึ่งมาบินวนเวียนพร้อมทั้งประกาศประชาชนทราบว่า รัฐบาลกำลังจะลาออก ขอให้นักเรียนและนักศึกษาหยุดกระทำการใด ๆ และทหารตำรวจก็จะหยุดปฏิบัติการเช่นเดียวกัน

เวลา ๑๘.๑๕ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานกระแสพระราชดำรัส ออกอากาศทางวิทยุและโทรทัศน์ทุกสถานี ความว่า

"วันนี้เป็นวันมหาวิปโยค ที่น่าเศร้าสลดอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ชาติไทย ตลอดระยะเวลา ๖-๗ วันที่ผ่านมาได้มีการเรียกร้องและการเจรจากัน จนกระทั่ง นักศึกษาและรัฐบาลทำข้อตกลงกันได้ แต่แล้วก็มี การขว้างระเบิดขวดและยิงแก๊สน้ำตาขึ้น ทำให้เกิดการปะทะกัน และได้มีคนได้รับบาดเจ็บหลายคน ความรุนแรง ได้ทวีขึ้นทั้งพระนครถึงขั้นจลาจล และยังไม่สิ้นสุด มีคนไทยด้วยกันต้องเสียชีวิต นับร้อย

ขอให้ทุกฝ่ายทุกคนจงระงับเหตุแห่งความรุนแรงด้วยการตั้งสติยับยั้ง เพื่อให้ บ้านเมืองคืนสู่สภาพปรกติเร็วที่สุด

อนึ่ง เพื่อขจัดเหตุร้ายนั้น จอมพลถนอม กิตติขจร ได้ขอลาออกจากตำแหน่ง นายกรัฐมนตรี เมื่อค่ำวันนี้ ข้าพเจ้าจึงแต่งตั้งให้ นายสัญญา ธรรมศักดิ์ เป็น นายกรัฐมนตรี

ขอให้ทุกคนทุกฝ่ายร่วมกันสนับสนุน เพื่อให้คณะรัฐบาลใหม่สามารถบริหารงานแผ่นดินได้โดยมีประสิทธิภาพเต็มเปี่ยม และแก้ไขสถานการณ์ให้คืนสู่สภาพเรียบร้อย ไปโดยเร็ว ยังความสงบสุข ความเจริญรุ่งเรืองให้บังเกิดแก่ประเทศ และ ประชาชนชาวไทยโดยทั่วกัน"

ในค่ำวันนั้น เหตุการณ์ก็ยังไม่คืนสู่สภาพปรกติ ในเวลา ๒๒.๐๐ น. รัฐบาลใหม่ ได้ออกประกาศห้ามประชาชนออกนอกบ้านระหว่างเวลา ๒๒.๐๐ น. - ๕.๓๐ น. ในเวลา ๒๓.๑๕ น. ศาสตราจารย์สัญญา ธรรมศักดิ์ นายกรัฐมนตรีคนใหม่ได้กล่าวคำปราศรัยกับประชาชน ทางโทรทัศน์ ในคำปราศรัยครั้งแรกนั้น นายกรัฐมนตรีคนใหม่ได้เรียกร้องจากประชาชนไทยทั้งที่เป็นทหาร ตำรวจ นิสิตนักศึกษาและประชาชนให้ช่วยกันรักษาความสงบ และได้ให้คำสัญญาว่า^๑

^๑โปรดดูคำปราศรัยของนายสัญญา ธรรมศักดิ์ นายกรัฐมนตรี วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ในฉบับ ทิวศานา.

".....จะให้มีกาการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย มีการเลือกตั้งผู้แทนราษฎรโดยเร็วที่สุดที่จะทำได้ด้วยดี และข้าพเจ้าคาดคิดว่าไม่ควรจะเกินหกเดือนนับแต่วันนี้ เป็นต้นไป

ข้าพเจ้าจะเชื่อ เชื่อท่านผู้ทรงคุณวุฒิมีคุณธรรมความสามารถ และความซื่อสัตย์สุจริต ประกอบเข้าเป็นรัฐมนตรีในเร็ววันนี้....."

นอกจากนั้น สมเด็จพระบรมราชชนนีก็ได้ทรงมีพระราชดำรัสกับประชาชนทางโทรทัศน์ด้วย เช่นกัน ทรงวิงวอนให้ประชาชนระงับการใช้กำลัง เข้าประหัดประหารกัน เพื่อความสงบของบ้านเมือง

วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๑๖ เหตุการณ์ในช่วงเข้าวันนั้นยังไม่สิ้นสุดภาวะปรกติแต่อย่างใด แม้กลุ่มผู้ชุมนุมและนิสิตนักศึกษาบางส่วนจะได้พยายามที่จะเจรจากับผู้ยึดกุมอำนาจและพยายามที่จะรวมตัวกันอยู่อย่างสันติ ผู้ชนที่ยังคงเคียดแค้นและบ้าคลั่งก็ยังคงบุกเข้าทำลายสถานที่ราชการ การที่การจลาจลยังไม่ยุติลงนั้นก็ด้วยเหตุของความไม่แน่ใจในการสั่งการระหว่างนายกรัฐมนตรีเก่าและนายกรัฐมนตรีใหม่ จอมพลถนอมนั้นแม้จะได้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีแล้ว แต่ก็ยังคงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดอยู่^๑ และยังคงพยายามที่จะใช้อำนาจทางทหารของตนโดยประกาศว่า ผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ได้แอบแฝงตัวอยู่ในบรรดาผู้เดินขบวน ในช่วงเข้านั้นมีการขัดกันระหว่างกลุ่มของจอมพลถนอมและจอมพลประภาสกับพลเอกกฤษณ์ สีวะรา ในการใช้กำลังรุนแรงจัดการกับกลุ่มผู้เดินขบวน^๒ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยได้ประกาศในเวลา ๑๕.๐๐ น. เรียกร้องให้ประชาชนหยุดการทำลายล้างสถานที่ราชการและในเวลา ๑๕.๑๐ น. ก็ได้มีการประกาศให้นิสิตนักศึกษาแยกตัวออกจากผู้ก่อการจลาจลที่ยังคงทำลายสถานที่ราชการอยู่ จนกระทั่งถึงเวลา ๑๕.๐๐ น. จึงได้มีการประกาศว่า จอมพลถนอม จอมพลประภาส พันเอกณรงค์ และบริวาร ได้เดินทางออกนอกประเทศไปแล้วผู้ชนที่ยังคงชุมนุมอยู่ตามที่ต่าง ๆ ต่างก็ให้ร้องแสดงความยินดี และเป็นจุดจบของวิกฤตการณ์ทางการเมืองทั้งหมด

^๑Bangkok Post. October 15, 1973.

^๒"Thailand". Far Eastern Economic Review, 1974 Yearbook,
p. 311.

เหตุการณ์ภายหลังจากความรุนแรงที่สุดแห่งวิกฤตการณ์ผ่านไป ก็คือ การฟื้นฟูบ้านเมืองและสถานที่ราชการที่ปรักหักพังกับการทนุบำรุงจิตใจของนิสิตนักศึกษาและประชาชนกับการดำเนินการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ ซึ่งเริ่มขึ้นในวันรุ่งขึ้น คือ วันที่ ๑๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งรัฐมนตรีรวมทั้งสิ้น ๒๗ คน นายสัญญา ธรรมศักดิ์ ได้นำคณะรัฐมนตรีเผ่าทูลดะอองธุลีพระบาทถวายสัตย์ปฏิญาณ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน นายกรัฐมนตรีมีคำสั่งแต่งตั้งให้พลเอกกฤษณ์ สีวะรา เป็นผู้อำนวยการรักษาความสงบ คณะรัฐมนตรีประชุมกัน เป็นครั้งแรกและได้มีมติรับหลักการที่จะออกพระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้ที่กระทำการต่อสู้ หรือขัดขวางการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าพนักงาน ระหว่าง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เวลา ๖.๐๐ น. ถึงวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เวลา ๒๔.๐๐ น. ทั้งนี้การนิรโทษกรรมให้เฉพาะที่เกี่ยวข้องเนื่องจากการชุมนุมเดินขบวนของนิสิตและนักศึกษา นอกจากนั้นก็ยังมีการลงมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญชุดใหม่ สถาบันวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยก็ได้ออกประกาศว่ารัฐบาลจะเป็น เจ้าภาพจัดฌาปนกิจศพผู้เสียชีวิต เนื่องจากการชุมนุมประท้วงครั้งนี้

ตลอดช่วง เดือนตุลาคมของปีนั้น ประเทศไทยและประชาชนไทยยังคงกล่าวขวัญถึงเหตุการณ์รุนแรงต่าง ๆ ที่เพิ่งผ่านมา หนังสือพิมพ์รายวันทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษยังคงลงเรื่องราวเหตุการณ์ต่าง ๆ กันอยู่อย่างเต็มที่ รัฐบาลก็เริ่มปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเรื่องเร่งด่วนและเรื่องที่จะต้องปฏิบัติในระยะยาว ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยได้รับการชื่นชมจากสาธารณชนทั่วไป และทางฝ่ายรัฐบาลเองก็ได้แต่งตั้งคณะผู้แทนรัฐบาลในการติดต่อประสานการปฏิบัติกับศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย แต่งตั้งคณะกรรมการกองทุนสงเคราะห์ผู้ประสบภัยในเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคมมีเลขานุการทำเนียบนายกรัฐมนตรีเป็นประธาน เพื่อดำเนินการสงเคราะห์ผู้ประสบภัยในระยะยาว ในวันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๑๖ มีการประกอบพิธีทางศาสนาเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่ประเทศชาติและประชาชน และภายในเดือนตุลาคมนั้นเองนายกรัฐมนตรีก็ได้มีคำสั่งให้อัยคหรัพย์สินของจอมพลถนอม กิตติขจร จอมพลประภาส จารุเสถียร พันเอกณรงค์ กิตติขจร และภรรยาของบุคคลทั้งสาม ตลอดจนการแต่งตั้งคณะกรรมการสอบสวนการได้มาซึ่งทรัพย์สินของบุคคลดังกล่าว^๑

^๑โปรดดู สยามจดหมายเหตุ บันทึกข่าวสารและเหตุการณ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ พ.ศ. ๒๕๑๗

อย่างไรก็ตาม ระบบการเมืองของไทยตลอดช่วงระยะเวลา ๓ ปีภายหลังจากเหตุการณ์นี้ซึ่งเป็นระบบการเมืองแบบเปิด เป็นระบบการเมืองภายใต้การบริหารของพลเรือนเป็นครั้งแรกในรอบ ๑๖ ปี ก็เต็มไปด้วยความวุ่นวายและเหตุการณ์อันเป็นอาการของยุคประชาธิปไตย "เบ่งบาน" ต่าง ๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปในช่วงหลังของบทนี้

กล่าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่าวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ซึ่งได้นำไปสู่การล่มสลายของรัฐบาล ที่ปกครองประเทศมาเป็นระยะเวลานานนั้นเป็นวิกฤตการณ์ทางการเมืองซึ่งมีลักษณะต่างไปจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งต่าง ๆ ที่เคยเกิดขึ้นในประเทศไทยหลายประการนับตั้งแต่สาเหตุของการเกิดวิกฤตการณ์ จำนวนผู้มีส่วนร่วมในวิกฤตการณ์ ผลของวิกฤตการณ์ทั้งในแง่ของเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง

ความแตกต่างประการแรกของวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ กับวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งก่อน ๆ ซึ่งได้แก่การปฏิวัติ รัฐประหาร และการกบฏครั้งต่าง ๆ นั้นก็คือ วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นวิกฤตการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในระดับที่กว้างมาก เป็นผลสะท้อนให้เห็นถึงความกดดันซึ่งประชาชนไทยได้รับมาเป็นเวลาสัปดาห์ปิดตลอดช่วงของการปกครองด้วยรัฐบาลทหาร ในขณะที่วิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งอื่น ๆ นั้นเป็นเพียงวิกฤตซึ่งเกิดขึ้นในแวดวงของผู้มีอำนาจ ซึ่งต้องการที่จะช่วงชิงสลับเปลี่ยนกลุ่มผู้มีอำนาจในการบริหารกันเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในแต่ละครั้งที่ผ่านมา (ยกเว้นการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕) จึงเป็นเพียงความขัดแย้งชั่วคราวอันเป็นผลมาจากการตกลงกันไม่ได้ระหว่างบรรดาผู้มีอำนาจทางการเมืองที่แท้จริง ซึ่งได้แก่นายทหารระดับสูง ซึ่งหลังจากที่ได้จัดการเพื่อให้เกิดความชอบธรรมในการขึ้นมาใช้อำนาจบริหารประเทศแล้ว วิกฤตการณ์ทางการเมืองนั้นก็จจะคลี่คลายไป วิกฤตการณ์ครั้งก่อน ๆ จึงมิได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่กระทบกระเทือนต่อสังคมในวงกว้างแต่อย่างใด วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นั้นเกิดขึ้นมาจากการเรียกร้องทางการเมืองของบรรดานิสิตนักศึกษาและอาจารย์มหาวิทยาลัยซึ่งมีความต้องการให้บ้านเมืองเป็นประชาธิปไตย ความคิดในเรื่องนี้เป็นผลมาจากการแพร่ขยายความคิดเกี่ยวกับสิทธิและเสรีภาพในแนวตะวันตก ซึ่งมีที่มาจาก ๒ ทางด้วยกัน^๑ ในทางแรก ก็คือ การได้รับการศึกษาอบรมจากต่างประเทศของ

^๑Race, Jeffrey. "Thailand 1973 : "We certainly have been ravaged by something.....", p. 195.

บรรดาอาจารย์มหาวิทยาลัยและปัญญาชนของประเทศและจากหนังสือและสิ่งพิมพ์เกี่ยวกับ เสรีภาพที่แพร่หลายเข้ามาพร้อม ๆ กับผู้ที่ไปศึกษาต่างประเทศเหล่านั้น ในประการที่ ๒ ก็คือ เป็นผลมาจากการผ่อนคลายความกดดันและความคุมที่มีต่อนิสิตนักศึกษาในมหาวิทยาลัยอัน เป็นผลเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงในการบริหารมหาวิทยาลัย ซึ่งแต่เดิมมาทหารเคยเข้ามาควบคุมและมีอำนาจอยู่มาก ความเปลี่ยนแปลงนี้เกิดจากการที่จอมพลประภาส จารุเสถียรได้ลาออกจากตำแหน่งอธิการบดีของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยในปี พ.ศ. ๒๕๑๒ หลังการเดินขบวนของนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยกรณีทุจริตเกี่ยวกับที่ดินบริเวณสยามสแควร์ ในมหาวิทยาลัยแห่งอื่น ๆ ที่ทหารเคยเข้าไปดำรงตำแหน่งอยู่ก็เช่นกัน

ก่อนหน้าที่จะมีการจัดตั้งศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยขึ้นในวันที่

๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๓ นั้น การรวมตัวของนิสิตนักศึกษาในประเทศไทยยังไม่สู้จะมีมากมายนัก นอกไปจากการรวมตัวกันเป็นกลุ่มสังเฑการณ์เลือกตั้ง เมื่อปี ๒๕๑๑ แล้ว^๑ กิจกรรมนิสิตนักศึกษาไทยก็มักจะ เน้นหนักไปใน เรื่องของงานอาสาพัฒนา กิจกรรมภายในมหาวิทยาลัยซึ่งต่างคนต่างทำ ซึ่งแม้จะไม่ได้มีผลในการรวมตัวของนิสิตนักศึกษามหาวิทยาลัยต่าง ๆ แต่ก็มีผลโดยตรงในแง่ที่ทำให้นิสิตนักศึกษาในกลุ่มหนึ่งหันมาสนใจในเรื่องอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากการเรียน การเที่ยวและการใช้ชีวิตอย่างสุขสำราญ ความคิดเช่นนี้ได้นำไปสู่การจัดตั้งศูนย์กลางเพื่อ เป็นการร่วมมือกันระหว่างนิสิตในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ทำประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ และศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยนั้นก็ ได้กลายเป็นฐานอันสำคัญในการสร้างผู้นำนักศึกษาซึ่งเป็นแกนหลักในการรวมตัวกัน เผ้ามองและประท้วงใน เรื่องต่าง ๆ ที่นิสิตนักศึกษาเห็นว่า เป็นสิ่งที่ผิดพลาดและไม่ยุติธรรมต่อสมาชิกของสังคม

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาประจักษ์หลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับวิกฤตการณ์

๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ทำให้ได้ทราบว่า ผลของวิกฤตการณ์นั้น เป็นผลที่มีได้ เกิดขึ้นโดยความตั้งใจของนิสิตนักศึกษาแต่อย่างใด เพราะการรวมตัวกันเป็นกลุ่มผู้เรียกร้องรัฐธรรมนูญนั้น เป็นเพียงความพยายามแสดงออกของนิสิตนักศึกษาและกลุ่มผู้สนใจอย่างสันติ เท่านั้น หากแต่ความสามารถในการควบคุมสถานการณ์ของรัฐบาลมีจำกัด จึงได้ทำให้วิกฤตการณ์ขยายใหญ่ขึ้น จนในท้ายที่สุดก็ทำให้รัฐบาลต้องถูกโค่นล้มลง

^๑ ด้บเทวดา, หน้า ๓๓-๔๔.

ความแตกต่างประการต่อมาของวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ กับวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งอื่น ๆ ก็คือ จำนวนผู้คนที่มีส่วนร่วมในวิกฤตการณ์ การชุมนุมประท้วงและการเดินขบวนในวิกฤตการณ์ครั้งนี้ถือได้ว่า เป็นการชุมนุมครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทยที่มีผู้เข้าร่วมชุมนุมมากมายที่สุดและประกอบด้วยนักเรียน นิสิตนักศึกษาทุกระดับของประเทศจากรายงานของหนังสือพิมพ์ชั้นนำ ๒ ฉบับที่ออกจำหน่ายในขณะนั้น จำนวนของผู้เข้าร่วมประท้วงและเดินขบวนค่อย ๆ เพิ่มจากจำนวนไม่กี่พันคนในวันแรกเป็นจำนวน ๔๐๐,๐๐๐ คน ในวันวิกฤตที่สุดของวิกฤตการณ์ บรรดาผู้ชุมนุมเหล่านี้จะ เป็นการสะท้อนให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงสังคมที่ถูกกดขี่ปิดกั้นมาเป็นเวลานาน ซึ่งในที่สุดด้วยความไร้ประสิทธิภาพของรัฐบาลก็มาถึงจุดระเบิด นอกจากจำนวนผู้มีส่วนร่วมในการประท้วงและการชุมนุมแล้ว ก็ยังมีพ่อแม่ผู้ปกครอง ครูอาจารย์ ประชาชนทั่วไปที่ให้การสนับสนุนทั้งทางด้านความคิดและกำลังทรัพย์ จะเห็นได้จากจำนวนเงินที่ศูนย์นิสิตได้รับบริจาคจากประชาชนทุกหมู่เหล่า นับตั้งแต่เริ่มการประท้วงนั้นมีเป็นจำนวนมาก และที่ผิดไปจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งก่อน ๆ ก็คือ การที่องค์พระมหากษัตริย์ต้องทรงเข้ามา "แก้ปัญหา" ต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง ผิดกับวิกฤตการณ์ใด ๆ ที่เคยเกิดขึ้นในประเทศไทย ในเรื่องนี้ แพทริก โลว์ (Patrick Low) ได้เขียนและวิเคราะห์บทบาทของ "ในหลวง" สรุปได้ว่าการที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติเสถียรที่จะอยู่เคียงข้างการกระทำอันเป็นเผด็จการของทหารได้สร้างให้เกิดวิกฤตการณ์แห่งความชอบธรรมขึ้นเป็นอย่างมาก การลาออกจากตำแหน่งของทั้งสามและการออกนอกประเทศนั้นเกิดขึ้นเพราะในหลวงได้ทรงผลักดันด้วยพระองค์เอง อีกทั้งยังได้อ้างถึงข้อเขียนของ ฌ็อง-คลอด โปมงติ (Jean-Claude Pomonti) แห่งหนังสือเดอะ การ์เดียน (The Guardian) ของอังกฤษซึ่งเขียนถึงบทบาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในครั้งนี้ว่า^{๑๒}

"ตลอดระยะเวลาแห่งวิกฤตการณ์ พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระองค์อย่างเรียบง่าย อย่างภาคภูมิใจ และทรงมองการณ์ไกลว่าราชบัลลังก์นั้นจะต้องทรงไว้ซึ่งอำนาจทางจริยธรรมและการเมือง การปฏิบัติพระองค์เช่นนี้เป็นการยากแก่ผู้ที่อยู่ภายนอกประเทศจะเข้าใจ พระมหากษัตริย์ทรงจำกัดขอบเขตของการแสดงพระองค์ในเรื่องการเมืองน้อยที่สุด ผลก็คือทำให้การปรากฏพระองค์ในวิกฤตการณ์ครั้งนี้ส่งผลอย่างมากที่สุด"

^๑Bangkok Post. October 6-16, 1973. และ The Nation. October 6-16, 1973.

^๒โปรดดู Low, Patrick. "The Aftermath of the Thai Uprising", Asia Research Bulletin. Vol. 3, No. 7, December 1973, pp. 2275-2278.

ในด้านของความรุนแรงนั้น จะเห็นได้ว่า วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็น วิกฤตการณ์ซึ่งเป็นครั้งแรกที่เริ่มจากการเรียกร้องอย่างสงบและจบลงด้วยความรุนแรงถึงขั้นจลาจล แต่เดิมา ความขัดแย้งในระบบการเมืองไทยไม่เคยจบลงด้วยการเสียเลือดเนื้อและชีวิตของคน เป็นจำนวนมากเช่นนี้ ทั้งนี้เพราะคนไทยเป็นคนที่ไม่ยึดถืออะไรจริงจัง ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การเมือง การศาสนา หรือการดำรงชีวิตมักจะยอมผ่อนปรนในเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ระบบ การเมืองไทยจึงเป็นระบบการเมืองซึ่งแม้จะเป็นเผด็จการ แต่ก็ไม่มี ความรุนแรงแต่อย่างใด คำนิยมทางการเมืองอย่างหนึ่งของสังคมไทย ก็คือ การยอมรับในเรื่องอำนาจ ซึ่งเป็นสิ่งที่ สืบต่อมาจากครั้งที่ประเทศมีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ระบบเจ้าขุนมูลนายไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดิน ทำให้คนไทยยอมรับในเรื่องอำนาจของผู้ปกครอง เป็นคนอดทนไม่ต่อต้านการใช้ อำนาจผู้ปกครอง และไม่คิดกระทำรุนแรง^๑ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้แสดงทัศนะไว้ใน หนังสือพิมพ์สยามรัฐ^๒ เกี่ยวกับความรุนแรงที่เกิดขึ้นว่า

"วัฒนธรรมอันแข็งแกร่งของไทยนั้น ได้แก่ความเป็นเสรี ซึ่งมีอยู่ในใจของคนไทยทุกคน ประกอบกับชนดิธรรมซึ่งเป็น พื้นฐานในใจของคนไทย

คนที่จะมากดหัวคนไทยนั้นจะทำได้ด้วยน้ำหนักที่ไม่เกินชนติ ของคนไทย เท่านั้น

ถ้าถึงขีดล้นสุดความอดทนเมื่อไรก็อยู่ไม่ได้

วัฒนธรรมอีกอย่างหนึ่งของคนไทยก็คือ การถือว่าทุกอย่างต้องมี ล้นสุด

เมื่อถึงคราวที่จะต้องเอาเรื่องกันก็ต้องเอาเรื่องกันให้ถึงที่สุด ไม่มีครึ่งทาง

แต่เมื่อหมดเรื่องแล้วก็ต้องหมด

....."

^๑โปรดดู Siffin, William J. The Thai Bureaucracy Institutional Change and Development. (Honolulu : East-West Center Press, 1966), p. 13-14.

^๒ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. สยามรัฐ. ๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๖.

ทัศนะเช่นนี้ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นคำตอบอย่างดีให้เห็นว่า ความรุนแรงที่เกิดขึ้นในเหตุการณ์ทั้งหมดเนื่องมาจากความอดทนที่มีอยู่ถึงจุดสิ้นสุด ผู้ชนที่อ่อนเพลีย เหน็ดเหนื่อยและความเครียดจากการชุมนุม ผสมกับความถูกกดขี่มาเป็นเวลานาน

ผลของวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

ในด้านผลของวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ จะเห็นว่า ได้ส่งผลต่าง ๆ ในหลายด้านด้วยกัน ทั้งในด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม

ผลในด้านการเมือง ก็คือ การยุติการบริหารประเทศของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ที่ได้ปกครองประเทศด้วยระบบเผด็จการมาถึง ๑๐ ปี เป็นโอกาสให้พลเรือนได้ขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีเป็นครั้งแรกในรอบ ๑๖ ปี ในระยะแรกนั้น พลเอกกฤษณ์ สีวะรา ได้ให้คำมั่นกับประชาชนไทยในลักษณะที่ว่า ทหารจะหยุดการเข้ามามีส่วนร่วมในทางการเมืองและจะหยุดบทบาทในการปกป้องคุ้มครองรัฐบาล หากก็มิผู้วิเคราะห์ว่า การเปลี่ยนแปลงรัฐบาลอันเป็นผลมาจากวิกฤตการณ์นี้ก็ไม่ควรจะถูกแปลความหมายว่าเป็นการเริ่มต้นของการที่ทหารจะไม่มีอำนาจทางการเมืองอีกต่อไป^๑ ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพราะการล่มสลายของรัฐบาลจอมพลถนอมนั้นเป็นแต่เพียงการเปลี่ยนผู้บริหารระดับสูงของประเทศเท่านั้นเอง แต่โครงสร้างทางสังคมและการเมืองยังคงเดิมแทบทุกอย่าง ในขณะเดียวกัน ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยก็ได้เข้ามามีบทบาทในด้านการเมืองเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เกิดจากการยอมรับในบทบาทของนิสิตนักศึกษาซึ่ง โรเบิร์ต เอฟ. ซิมเมอร์แมน (Robert F. Simmerman) วิเคราะห์ว่า มีความสามารถที่จะระดมพลังจากนิสิตนักศึกษาประชาชนประมาณถึง ๔๐๐,๐๐๐ คน "ล้มล้าง" รัฐบาลซึ่งแม้แต่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยที่ได้พยายามทำสงครามจิตวิทยาการเมืองมาเป็นเวลา ๗ ปีไม่สามารถจะทำให้รัฐบาลสิ้นสละเทือนได้^๒ นอกจากกลุ่มนิสิตนักศึกษาแล้ว อดีตนักการเมืองและผู้สนใจการเมืองซึ่งหยุดบทบาทของตนเองลงไปในช่วงที่ทหารมีอำนาจก็เริ่มที่จะเข้ามามีส่วนร่วม

^๑Low, Patrick. "The Aftermath of the Thai Uprising", p. 2278.

^๒Zimmerman, Robert F. "Student "Revolution in Thailand : The End of the Thai Bureaucratic Polity?" February, 1974, p. 7.

ทางการเมืองอีกครั้งหนึ่ง อาทิ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช อดีตนายกรัฐมนตรี ซึ่งได้ให้สัมภาษณ์ว่าจะเข้าสมัครรับเลือกตั้งในครั้งต่อไป^๑ วิกฤตการณ์ทางการเมืองนี้จึงเปิดโอกาสให้การเข้ามีส่วนร่วมในกิจกรรมการเมืองของไทยสูงขึ้นอีก

ผลในด้านเศรษฐกิจ วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ได้ก่อให้เกิดความชะงักงันทางเศรษฐกิจและความเสียหายอย่างมากมาย ทรัพย์สินและสถานที่ราชการที่ได้รับความเสียหายจากวิกฤตการณ์นี้คิดเป็นจำนวนเงินสูงกว่า ๑,๐๐๐ ล้านบาท การติดต่อสื่อสารและคมนาคมทั้งทางอากาศและทางน้ำก็หยุดชะงักไปชั่วคราว ไม่นับรวมการเสียเวลาในการทำงานและการศึกษาของส่วนราชการ หน่วยงานเอกชน และโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศ กิจกรรมธุรกิจบันเทิงทุกชนิดหยุดชะงักโดยเฉพาะโรงภาพยนตร์ต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครที่รายได้เริ่มตกนับตั้งแต่วันแรก ๆ ของวิกฤตการณ์ ธุรกิจเพียงอย่างเดียวที่ได้ประโยชน์จากเหตุการณ์ดังกล่าว ก็คือธุรกิจหนังสือพิมพ์ ตามรายงานของหนังสือพิมพ์เดอะเนชั่นนั้น ยอดจำหน่ายของหนังสือพิมพ์ไทยชั้นนำทุกฉบับเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากโดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย ซึ่งจำนวนจำหน่ายเพิ่มขึ้นจากเดิมถึง ๑ เท่าตัว หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ จำนวนจำหน่ายเพิ่มขึ้นจากปกติ ๓๐ เพอร์เซ็นต์ (จาก ๓๔๐,๐๐๐ ฉบับต่อวัน เป็น ๔๐๐,๐๐๐ ฉบับ) หนังสือพิมพ์เดลินิวส์ จำนวนจำหน่ายก็เพิ่มขึ้นมากเช่นกัน แต่ไม่ทราบอัตราการเพิ่มที่แน่นอนเพราะขาดแคลนกระดาษพิมพ์ หนังสือพิมพ์บ้านเมือง จำนวนจำหน่ายเพิ่มขึ้นจาก ๓๐,๐๐๐ เป็น ๗๐,๐๐๐ ฉบับต่อวัน และสยามรัฐ จาก ๕๐,๐๐๐ เป็น ๖๐,๐๐๐ ฉบับต่อวัน^๒ นอกจากนั้น วิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ยังได้นำให้รัฐบาลใหม่ต้องเข้าแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชาติที่ไม่ได้รับการแก้ไขเรื้อรังมาหลายปีได้แก่ ปัญหาการขึ้นค่าแรงงาน ปัญหาค่าครองชีพ สวัสดิการ ซึ่งมีผลต่อผู้ประกอบการอาชีพและผู้ใช้แรงงานและวงการอุตสาหกรรมของประเทศ

ในด้านสังคม วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นผลทำให้นักเรียนนิสิตนักศึกษา ประชาชน เสียชีวิตเป็นจำนวนถึง ๗๖ คน นอกจากนั้นยังมีผู้ได้รับบาดเจ็บพิการ

^๑Bangkok World. October 18, 1973.

^๒The Nation. October 14, 1973.

ทั้งทางร่างกายและจิตใจอีกเป็นจำนวนมาก^๑ ขบวนการของนิสิตนักศึกษาซึ่งนอกจากจะเข้าไปรับ
บทบาททางด้านการเมืองแล้ว ก็ยังได้เข้าไปมีกิจกรรมต่าง ๆ ในส่วนที่ไม่เกี่ยวกับการเมือง
โดยตรงด้วย อาทิ ทางด้านการศึกษา มีการเดินขบวนของนิสิตนักศึกษามหาวิทยาลัยต่าง ๆ
เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น เพื่อขับไล่อธิการบดีในข้อหาที่ว่าเป็นเผด็จการและคอร์รัปชัน การ
เข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมด้านต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นผลที่เกี่ยวข้องเนื่องจากเหตุการณ์
๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ทั้งสิ้น

ถ้าจะพิจารณาตามทฤษฎีเกี่ยวกับวิกฤตการณ์ที่นักวิชาการต่าง ๆ ได้อธิบายไว้^๒
จะเห็นได้ว่า วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นวิกฤตการณ์ที่ประกอบด้วยมิติ
ต่าง ๆ ครอบคลุมประการตามที่ไวเนอร์และคาห์นได้ศึกษาไว้ กล่าวคือ วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม
เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ หรือจุดเปลี่ยนของระบบการเมืองไทยจากระบบการปกครองแบบเผด็จการ
มาเป็นระบบการเมืองแบบเปิด การเกิดของวิกฤตการณ์นี้เป็นผลมาจากความต้องการของนิสิต
นักศึกษาและประชาชน เป็นจำนวนมากที่จะให้รัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร กระทำการ
"ผ่อนคลาย" การปิดกั้นสิทธิและเสรีภาพของประชาชนที่ดำเนินต่อเนื่องกันมาเป็นระยะเวลา
อันยาวนาน วิกฤตการณ์ได้คุกคามเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของรัฐบาล เป็นวิกฤตที่เรียกได้ว่า
วิกฤตการณ์ทางความชอบธรรมอันเป็นผลมาจากการกระทำอันผิดทำนองคลองธรรมของรัฐบาลเอง
วิกฤตการณ์ครั้งนี้ก็คือ เหตุการณ์ซึ่ง เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ชาติไทยและได้ส่งผลอย่างสำคัญ
และรุนแรงต่ออนาคตของระบบการเมืองไทยและประชาชนไทยซึ่งเป็นสมาชิกของระบบการเมือง
ทุกคน ในแง่ของการอธิบายองค์ประกอบของวิกฤตการณ์ จะเห็นได้ว่า วิกฤตการณ์นี้เป็นจุด
บรรจบของเหตุการณ์หลายอย่างที่มีผลต่อการกำหนดสถานการณ์ใหม่ ในระดับกว้าง วิกฤตการณ์
๑๔ ตุลาคม ก็คือจุดบรรจบของความไม่พอใจอย่างรุนแรงต่อการปิดกั้นเสรีภาพของรัฐบาล กับ
ความสามารถหรืออาจเรียกได้ว่าการกระทำของรัฐบาลที่มีต่อการเรียกร้องของประชาชน
ผิดพลาด อันเป็นผลมาจากการประเมินสถานการณ์ไม่ถูกต้อง ในขณะที่วิกฤตการณ์เกิดขึ้นนั้น
ได้เกิดความไม่แน่ใจในการควบคุมสถานการณ์และในการแสวงหาทางเลือกที่จะเป็นวิธีการแก้

^๑โปรดดู ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย. ขบวนการประชาชน
ตุลาคม ๒๕๑๖. (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๑๗)

^๒ดูบทที่ ๑

ปัญหาของฝ่ายรัฐบาล การปล่อยให้เวลาล่วงเลยไป โดยที่รัฐบาลไม่ตัดสินใจ ทำให้ เหตุการณ์บานปลายและทำให้ความสามารถที่จะควบคุม เหตุการณ์และผลที่จะ เกิดขึ้นของรัฐบาล ลดลงตามไปด้วย ในแง่ของสภาวะฉุกเฉินซึ่งสร้างความฉุนเฉียวและความวิตกกังวลของผู้มีส่วน ร่วมทุกคนก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดในวิกฤตการณ์นี้ สารสนเทศระหว่างรัฐบาล ผู้นำศูนย์กลางนิสิต นักศึกษา เจ้าหน้าที่ และประชาชนไม่เพียงพอ เป็นเหตุให้สถานการณ์ที่เริ่มจะคลี่คลายต้อง บานปลายและรุนแรงยิ่งขึ้น ในที่สุดแล้ววิกฤตการณ์นี้ก็ดำเนินไปสู่จุดจบที่มีผลกระทบต่อผู้มีส่วนร่วม ทุกคน มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในระบบการเมือง ของไทยตลอดระยะเวลา ๓ ปีต่อมาจนกระทั่งเกิดวิกฤตการณ์ครั้งใหม่

ถ้าพิจารณาตามทฤษฎีของมิลเลอร์และฮิสโค วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ นั้น แม้จะมีได้รุนแรงขึ้นโดยทันทีในขณะที่เริ่มต้น แต่ก็ได้ส่อเค้าของความสำคัญของวิกฤตการณ์มา ตั้งแต่เริ่ม เหตุการณ์ทางการเมืองในระยะก่อนหน้าวิกฤตการณ์เปรียบเสมือนได้กับคลื่นระลอก แล้วระลอกเล่าที่ซัดสาดเข้ามายังรัฐบาล การชุมนุมประท้วงของนิสิตนักศึกษากรณีประกาศ คณะปฏิวัติ ฉบับที่ ๒๔๙ ก็คือ การเดินขบวนประท้วงกรณีนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง ๔ คน ถูกลอบซื้อก็ตี ล้วนแล้วแต่เป็นวิกฤตการณ์ย่อย ๆ ที่นำไปสู่ความไม่พอใจรัฐบาลอย่างรุนแรง และถ้าจะพิจารณาลักษณะวิกฤตการณ์ครั้งนี้ตามทฤษฎีของบินเคอร์ก็น่าจะมองได้ว่า วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นวิกฤตการณ์ทางด้านความชอบธรรม (Legitimacy Crisis) และ วิกฤตการณ์ด้านการมีส่วนร่วม (Participation Crisis) มากกว่าอย่างอื่น

สภาพสังคมและการเมืองไทยหลังวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖

สังคมและการเมืองไทยหลังวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ไปจนถึงวิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ นั้นเป็นยุคสมัยของการที่ประชาธิปไตย "เบ่งบาน" การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นเพียง สิ่งซึ่งเกิดขึ้นในระยะสั้น ๆ ในช่วงเวลาเพียง ๓ ปี ภายหลังจากที่วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม จบลงไปใหม่ ๆ นั้น นักวิชาการและนักวิเคราะห์การเมืองต่างจับตาดูการเมืองของไทย และ ได้พากันวิเคราะห์ว่า การเปลี่ยนแปลงของระบบการเมืองของไทยในครั้งนั้นยังเป็นสิ่งที่จะต้อง จับตามองกันต่อไป ยังเป็นเรื่องที่คาดหมายไม่ได้ว่า ประเทศไทยจะหลุดพ้นจากการถูกปกครอง โดยเผด็จการทหารที่แท้จริงหรือไม่ นักวิเคราะห์การเมืองเหล่านั้นได้มองว่า ยังมีเงื่อนไขหลาย

ประการที่จะต้องนำมาพิจารณา โดยเฉพาะในเรื่องของบทบาทของกลุ่มต่าง ๆ ในทางการเมือง และกลไกของระบบการปกครองที่ยังอยู่ภายใต้โครงสร้างเดิม^๑ แต่สิ่งที่นักวิชาการและนักวิเคราะห์ เหล่านี้พากันนึกไม่ถึงก็คือ การกลับมาของรูปแบบการปกครองแบบเผด็จการภายในเวลาอันรวดเร็ว เช่นที่เกิดขึ้น

ตลอดช่วงเวลา ๓ ปีของระบบการเมืองแบบเปิดของไทย กล่าวได้ว่า เต็มไปด้วย ความสับสน วุ่นวายซึ่งมีสาเหตุมาจากทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในประเทศ ในด้านปัจจัย ภายนอกนั้นในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ เป็นปีที่เกิดวิกฤตการณ์น้ำมันขึ้นทั่วโลก เป็นผลทำให้สภาวะเศรษฐกิจ ไม่สู้ดีนัก ชัยชนะของคอมมิวนิสต์ในสามประเทศอินโดจีน การถอนตัวของสหรัฐอเมริกาเป็นผล ทำให้ประเทศไทยกลายเป็นประเทศที่ล่อแหลมที่สุดในบรรดาประเทศในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากภัยการรุกรานของคอมมิวนิสต์

ในด้านปัจจัยภายในนั้น การสิ้นสุดของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร มิได้ทำให้ โครงสร้างทางการเมืองของไทยเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด แม้ว่า โดยทั่วไปแล้ว ประชาชน จะมีสิทธิเสรีภาพและมีส่วนร่วมในกระบวนการทางการเมืองมากขึ้นกว่าเดิม แต่การเข้าร่วมนี้ก็ เป็นไปอย่างไม่มีระเบียบวินัยและขาดประสบการณ์ทางการเมือง ผลก็คือทำให้เกิดการใช้เสรีภาพอย่างปราศจากขอบเขตของกลุ่มต่าง ๆ ในขณะที่รัฐบาลพลเรือนซึ่งผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมา บริหารประเทศไม่สามารถที่จะแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และบริหารประเทศไปด้วยความเรียบร้อยและ ต่อเนื่องได้

ตลอดระยะเวลา ๓ ปีของยุคประชาธิปไตยเบ่งบานนี้ ประเทศไทยมีรัฐบาลชุดต่าง ๆ ซึ่งเป็นรัฐบาลที่นำโดยพลเรือนเข้ามาบริหารประเทศถึง ๖ รัฐบาล ดังตารางต่อไปนี้

^๑นักวิชาการและนักวิเคราะห์การเมืองเหล่านี้มีอาทิเช่น Robert F. Zimmermand, Jeffrey Race, Patrick Low, Ruth-Inge Heinze เป็นต้น

ตารางที่ ๗

รัฐบาลชุดต่าง ๆ ระหว่าง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ - ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙

ที่	รัฐบาล	ช่วงเวลาบริหารประเทศ
๑.	นายสัญญา ธรรมศักดิ์	๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ - ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๑๗
๒.	นายสัญญา ธรรมศักดิ์	๒๖ พฤษภาคม ๒๕๑๗ - ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘
๓.	ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช	๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘ - ๑๓ มีนาคม ๒๕๑๘
๔.	ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช	๑๔ มีนาคม ๒๕๑๘ - ๑๙ เมษายน ๒๕๑๘
๕.	ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช	๒๐ เมษายน ๒๕๑๘ - ๒๔ กันยายน ๒๕๑๘
๖.	ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช	๑๕ กันยายน ๒๕๑๘ - ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘

ที่มา : รวบรวมจากชัยอนันต์ สมุทวณิช และ พีรศกย จันทวรินทร์. ข้อมูลพื้นฐาน
กึ่งศตวรรษแห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครองไทย, พ.ศ. ๒๕๒๔.

รัฐบาลพลเรือนชุดต่าง ๆ เหล่านี้ประกอบด้วยรัฐมนตรีที่มาจากราชการและทหาร และนักการเมืองที่มาจาก การเลือกตั้งส่วนหนึ่ง นอกจากนั้น ข้าราชการก็ยังคงดำรงตำแหน่ง ทางการเมือง อาทิเช่น ตำแหน่งเลขาธิการคณะรัฐมนตรี เลขาธิการและผู้ช่วยเลขาธิการรัฐมนตรี วุฒิสมาชิก ฯลฯ นอกจากนั้น รัฐบาลพลเรือนในช่วงเวลาเหล่านี้ก็ไม่มีอำนาจอย่างแท้จริง จะเห็นได้จากการที่ไม่สามารถเข้าไปควบคุมกระทรวงกลาโหมได้^๑ ยังคงให้ทหารเป็นรัฐมนตรี ว่าการกระทรวงกลาโหม หรือรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหมมาตลอด อาทิในสมัย รัฐบาลนายสัญญา ธรรมศักดิ์ สมัยที่ ๑ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ก็คือ พลอากาศเอกทวี จุลละทรัพย์ ในสมัยที่ ๒ ก็คือ พลเอกครวญ สุทธานินทร์ ในสมัยรัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ทั้ง ๓ ครั้ง ก็มี พลเอกทวีช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา พลเอกกฤษณ์ สีวะรา และพลเอกทวีช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา เป็นต้น

^๑ชัยอนันต์ สมุทวณิช. การเมืองกับการบริหาร. (กรุงเทพมหานคร : คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๑๖๔.

การที่มีการ เปลี่ยนรัฐบาลบ่อยครั้ง เช่นนี้ เป็นผลมาจากการที่รัฐบาลแต่ละรัฐบาลมี ลักษณะเป็นรัฐบาลผสมที่มาจากหลายพรรค สาเหตุที่แท้จริงของการที่รัฐบาลต้องเป็นรัฐบาลผสม หลายพรรคก็เป็นเพราะการมีพรรคการเมืองมากเกินไปประการหนึ่ง การที่พรรคการเมือง แต่ละพรรคไม่ได้มีการพัฒนาโดยต่อเนื่องประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็คือ การที่ ประชาชนมักจะไปออกเสียงเลือกตั้งโดยดูตัวบุคคลมากกว่าที่จะยึดพรรคการเมือง การเลือกตั้ง ในวันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๑๘ อันเป็นการเลือกตั้งครั้งแรก หลังจากวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม นั้น มีพรรคการเมืองถึง ๒๒ พรรคจากจำนวน ๔๒ พรรคที่ส่งผู้สมัครรับเลือกตั้งได้รับการเลือกตั้ง เข้ามาเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจำนวน ๒๖๙ คน การเลือกตั้งเมื่อวันที่ ๔ เมษายน ๒๕๑๙ ก็มีพรรคการเมืองถึง ๑๔ พรรคจากจำนวน ๓๔ พรรคได้รับการเลือกตั้งเข้ามาเป็นสมาชิก สภาผู้แทนราษฎรจำนวน ๒๗๙ คน (ดูรายละเอียดในตารางที่ ๘) ผลจากการเลือกตั้งเช่นนี้ ทำให้รัฐบาลแต่ละชุดเป็นรัฐบาลผสม กล่าวคือ รัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช สมัยที่ ๑ เป็นรัฐบาลผสมของพรรคประชาธิปัตย์ และพรรคเกษตรสังคม รัฐบาล ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เป็นรัฐบาลผสมของพรรคการเมือง ๘ พรรค คือ พรรคกิจสังคม พรรคธรรมสังคม พรรคชาติไทย พรรคชาตินิยม พรรคสันติชน พรรคประชาธรรม พรรคไท และพรรคพลังประชาชน รัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช สมัยที่ ๒ เป็นรัฐบาลผสมของพรรคการเมือง ๔ พรรค คือ พรรคประชาธิปัตย์ พรรคชาติไทย พรรคธรรมสังคม และพรรคสังคมชาตินิยม ส่วนรัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช สมัยที่ ๓ ก็เป็นรัฐบาลผสม ๔ พรรค เช่นเดียวกับสมัยที่ ๒

ตารางที่ ๘

พรรคการเมืองที่ได้รับเลือกตั้งวันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๑๘ และ ๔ เมษายน ๒๕๑๙

พรรคการเมือง	การเลือกตั้ง	การเลือกตั้ง
	๒๖ มกราคม ๒๕๑๘ สส. จำนวน ๒๖๙ คน	๔ เมษายน ๒๕๑๙ สส. จำนวน ๒๗๙ คน
พรรคประชาธิปัตย์	๗๒	๑๑๔
พรรคธรรมสังคม	๔๕	๒๘
พรรคชาติไทย	๒๘	๕๖
พรรคเกษตรสังคม	๑๘	๙
พรรคกิจสังคม	๑๘	๔๕

(ตารางที่ ๘ ต่อ)

พรรคการเมือง	การเลือกตั้ง	การเลือกตั้ง
	๒๖ มกราคม ๒๕๑๘ สส. จำนวน ๒๖๙ คน	๔ เมษายน ๒๕๑๘ สส. จำนวน ๒๗๙ คน
พรรคสังคมนิยม	๑๖	๘
พรรคสังคมนิยมแห่งประเทศไทย	๑๕	๒
พรรคพลังใหม่	๑๒	๓
พรรคแนวร่วมสังคมนิยม	๑๐	๑
พรรคสันติชน	๘	-
พรรคประชาธรรม	๖	-
พรรคไท	๔	-
พรรคฟื้นฟูชาติไทย	๓	-
พรรคอธิปัตย์	๒	-
พรรคพลังประชาชน	๒	-
พรรคแผ่นดินไทย	๒	-
พรรคประชาธิปไตย	๒	๑
พรรคเสรีชน	๑	-
พรรคพัฒนาจังหวัด	๑	-
พรรคเศรษฐกิจ	๑	-
พรรคเกษตรกร	๑	-
พรรคแรงงาน	๑	๑
พรรคแนวร่วมประชาธิปไตย	-	๑
พรรคไทสังคม	๑	๑
พรรคธรรมาธิปไตย	-	๑
พรรคพิทักษ์ไทย	-	๑
พรรคสังคมนักก้าวหน้า	-	๑
พรรคสยามใหม่	-	๑

ที่มา : รวบรวมจากกรมการปกครอง. รายงานผลการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
๒๖ มกราคม ๒๕๑๘. และรายงานผลการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
๔ เมษายน ๒๕๑๘.

ในด้านของกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งเป็นพลังทางการเมืองนอกเหนือไปจากพรรคการเมือง
ดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ จนถึง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘ นั้น
ก็มีกลุ่มพลังต่าง ๆ ที่สำคัญหลายกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มกรรมกรซึ่งได้แรงสนับสนุนจากกลุ่มนิสิตนักศึกษา
ตลอดระยะเวลาเหล่านั้น กลุ่มกรรมกรได้ทำการชุมนุม เรียกร้องและประท้วงโดยมีเป้าหมาย

ในเรื่องที่เป็นผลประโยชน์ต่อกลุ่มหลายประการ ได้แก่ การขอเพิ่มค่าแรง การปรับปรุงสภาพการทำงาน การปรับปรุงความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างและลูกจ้าง การปรับปรุงสวัสดิการ การชุมนุมประท้วงและเรียกร้องของกลุ่มกรรมกรนี้ บางครั้งได้กระทำในลักษณะที่เป็นความร่วมมือระหว่างกลุ่มของนิสิตนักศึกษาและกลุ่มชาวนา ซึ่งทำให้กลุ่มมีพลังและอิทธิพลมากเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่าเป็น "พลังสามประสาน" สถิติการประท้วงและการนัดหยุดงานในช่วงระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๖ - พ.ศ. ๒๕๑๙ นั้นจะเห็นได้ว่าการประท้วงและในการนัดหยุดงานถึง ๑๗๔๗ ครั้งด้วยกัน โดยในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ มี ๕๗๗ ครั้ง ในจำนวนนี้ ๗๑ เพอร์เซ็นต์เกิดในช่วงระหว่างตุลาคมถึงธันวาคม ในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ มี ๔๗๗ ครั้ง ปี พ.ศ. ๒๕๑๘ มี ๔๖๐ ครั้ง และปี พ.ศ. ๒๕๑๙ มี ๒๓๓ ครั้ง^๑ นอกจากกลุ่มกรรมกรแล้วก็มี กลุ่มชาวนา มีการจัดตั้งสหพันธ์ชาวนาชาวไร่แห่งประเทศไทย การรวมกลุ่มชาวนาชาวไร่นี้เป็นครั้งแรกที่ทำให้เกษตรกรซึ่งเป็นประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศได้รับความเหลียวแลเอาใจใส่จากรัฐบาล รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติควบคุมการเช่านา พุทธศักราช ๒๕๑๗ และพระราชบัญญัติปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรกรรม พุทธศักราช ๒๕๑๘ เพื่อที่จะช่วยเหลือชาวนาชาวไร่ แต่การเรียกร้องและแสดงออกของกลุ่มร่วมกับกรรมกรและนิสิตศึกษานั้น ก็ทำให้เกิดความรุนแรงทางการเมือง มีการลอบสังหารผู้นำชาวนาทั่วประเทศ เฉพาะในช่วงเดือนมีนาคมถึงสิงหาคม ๒๕๑๘ ถึง ๑๘ คน^๒

สำหรับกลุ่มนิสิตศึกษานั้น นับตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ๒๕๑๖ ความขัดแย้งของผู้นำนิสิตนักศึกษาของศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยก็ได้ทำให้เกิดการแยกตัวของขบวนการนิสิตนักศึกษา โดยนายเสกสรรค์ ประเสริฐกุล ได้แยกตัวออกไปตั้งสหพันธ์นักศึกษาเสรีแห่งประเทศไทย นอกจากนั้นก็ยังมีกลุ่มของนิสิตนักศึกษาต่าง ๆ อีกมากมายหลายกลุ่ม อาทิเช่น ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาภาคเหนือ ศูนย์กลางนักเรียนอาชีวศึกษาแห่งประเทศไทย ฯลฯ การดำเนินงานเพื่อประเทศชาติและสังคมของกลุ่มนิสิตนักศึกษาต่าง ๆ เหล่านี้มีส่วนทำให้พลังนักศึกษาถูกมองว่าเป็นซ้าย นอกจากนั้น การทำงานของกลุ่มต่าง ๆ ก็ไม่ต่อเนื่องและแข็งแกร่งพอ

^๑ สุวิทย์ ยี่งวาร์พันธ์. การบริหารแรงงานในประเทศไทย. (กรุงเทพมหานคร : กรมแรงงาน กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๒๐), หน้า ๑๕.

^๒ ไมตรี วิริยะ. "รัฐสภาไทย - การศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบบทบาทของสภาผู้แทนราษฎร พ.ศ. ๒๕๑๘ และ ๒๕๑๙ กับสภาปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พ.ศ. ๒๕๑๙". วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๒๑.

นอกจากกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะเป็นกลุ่มพลังที่มีลักษณะ "ก้าวหน้า" แล้ว ก็ยังมีกลุ่มพลังลักษณะขวาจัด เกิดขึ้นอีก เป็นอันมากโดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๑๙ อันเป็นช่วงที่ประเทศได้ผ่านความสับสนวุ่นวายจากการแสดงพลังทางการเมืองมาโดยตลอดจากกลุ่มต่าง ๆ กลุ่มฝ่ายขวา เหล่านี้ก็ได้แก่กลุ่มนวพล กลุ่มกระหิงแดง ชมรมแม่บ้าน ตลอดจนลูกเสือชาวบ้าน และด้วยความร่วมมือของหน่วยราชการบางหน่วย อาทิ กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน หรือ กอ.รมน. สถานีวิทยุยานเกราะ การเคลื่อนไหวในลักษณะที่เป็นการต่อต้านขบวนการของนิสิตนักศึกษาซึ่งถูกมองว่า เป็นซ้ายก็เริ่มขึ้นเป็นระยะ ๆ อาทิเช่น การขับไล่ฐานทัพของอเมริกันโดยนิสิตนักศึกษาในเดือนมีนาคม ๒๕๑๙ ก็มีขบวนการของกลุ่มฝ่ายขวาคัดค้าน

โดยทั่วไปแล้ว สภาพความวุ่นวายสับสนในระบบการเมืองไทยในช่วง ๓ ปีก็ได้มีส่วนเอื้ออำนวยให้การปกครองแบบเผด็จการได้กลับเข้ามาใช้อำนาจอีกครั้งหนึ่ง สุรพันธ์ ทัฬหสุวรรณ์ ได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงความล้มเหลวของระบบประชาธิปไตยในประเทศไทยระหว่าง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ถึง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ และสรุปว่า มีสาเหตุมาจากการขาดพลังทางการเมืองแบบประชาธิปไตยที่รัฐบาลพลเรือนไม่มีอำนาจบริหารประเทศอย่างแท้จริง การที่พลังนักศึกษาถูกมองจากประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศซึ่งมีลักษณะเป็นอนุรักษนิยมว่าเป็นซ้าย การเคลื่อนไหวประท้วงและชุมนุมต่อต้านในกรณีต่าง ๆ^๑ เหล่านี้ ล้วนทำให้เกิดวิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ อันเป็นวิกฤตการณ์ซึ่งทำให้ระบบการเมืองของไทยที่เพ็งรู้อิสระของความเป็นประชาธิปไตยกลับไปสู่ความเป็นเผด็จการอีกครั้งหนึ่ง

วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙

ลักษณะของวิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ นั้นมีลักษณะที่เป็นวิกฤตการณ์อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากวิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ความรุนแรงของวิกฤตการณ์มีลักษณะใกล้เคียงกัน โดยเฉพาะถ้าคำนึงถึงจำนวนมวลชนผู้มีส่วนร่วมและได้รับผลกระทบจากวิกฤตการณ์ แต่ผลของ

^๑สุรพันธ์ ทัฬหสุวรรณ์. "ความล้มเหลวของระบบประชาธิปไตยในประเทศไทยระหว่าง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ถึง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๒๓.

วิกฤตการณ์ ๑๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ มีลักษณะเป็นไปในทางตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นวิกฤตการณ์ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นประชาธิปไตย ในขณะที่วิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ เป็นวิกฤตการณ์ที่นำระบบเผด็จการกลับเข้ามาปกครองประเทศอีกครั้งหนึ่ง และถ้าจะกล่าวว่า วิกฤตการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ได้สร้างให้ขบวนการนิสิตนักศึกษาเป็น "วีรบุรุษ" ของชาติ วิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ก็ได้ทำให้นิสิตนักศึกษากลายเป็น "ผู้ร้าย" ระดับชาติไปโดยทันที

จุดเริ่มของวิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ นั้นนอกจากจะมีที่มาจากความไม่พอใจของกลุ่มขวาจัดต่อขบวนการนิสิตนักศึกษาซึ่งถูกมองว่าเป็นพวกซ้ายที่สั่งสมมาตลอดช่วงระยะเวลา ๓ ปีแล้ว จุดที่เริ่มส่อเค้าของความวุ่นวายเริ่มขึ้นในกลางเดือนสิงหาคม ๒๕๑๔ เมื่อหนังสือพิมพ์รายงานว่า จอมพลประภาส จารุเสถียรได้เดินทางเข้ามาในประเทศไทย เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๕๑๔^๑ อันเป็นเหตุให้นิสิตนักศึกษาและประชาชนส่วนหนึ่งเกิดความไม่พอใจได้เคลื่อนไหวให้รัฐบาลสืบหาข้อเท็จจริงมาแถลงให้ประชาชนทราบ ในวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๕๑๔ มีการนัดชุมนุมต่อต้านการเข้าประเทศไทยของจอมพลประภาสที่บริเวณลานโพธิ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยมีนักศึกษามาชุมนุมกันประมาณ ๓๐๐ คน แต่ทางฝ่ายผู้บริหารมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้ชี้แจงให้นักศึกษาระงับการเคลื่อนไหวหรือกระทำการใด ๆ ลงไปเพราะยังไม่แน่ใจว่า จอมพลประภาสเข้ามาจริงหรือไม่ รัฐบาลก็กำลังดำเนินการสอบสวนอยู่ ทำให้นักศึกษาเชื่อฟังและสลายตัวไปในที่สุด ในวันเดียวกันนั้นเอง ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ก็ได้แถลงข่าวว่า จากการที่รัฐบาลได้ดำเนินการติดตามรับฟังข่าวต่าง ๆ ตลอดทั้งวัน จึงทำให้แน่ใจได้ว่า จอมพลประภาสเดินทางเข้ามาประเทศไทยอย่างแน่นอน นายสมัคร สุนทรเวช รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้แสดงความเห็นว่า การที่มี

^๑ ก่อนหน้านั้น เมื่อวันที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๕๑๓ จอมพลถนอม กิตติขจร และท่านผู้หญิง ได้ลักลอบเดินทางเข้าประเทศมาครั้งหนึ่งแล้ว ทำให้เกิดการต่อต้านโดยนักศึกษาและประชาชนที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นายกรัฐมนตรีได้เรียกประชุมคณะรัฐมนตรีและบุคคลสำคัญฝ่ายทหารและตำรวจโดยด่วน ที่ประชุมมีมติให้ส่งตัวจอมพลถนอม ออกนอกประเทศเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง จอมพลถนอมและภรรยาพร้อมด้วยขุนโสภิตบรรณลักษณะบิดาได้เดินทางออกไปพำนักที่สิงคโปร์โดยรัฐบาลสิงคโปร์ยินยอมให้จอมพลถนอมและครอบครัวพำนักอยู่ในสิงคโปร์เป็นการชั่วคราว แต่ห้ามยุ่งเกี่ยวกับการเมือง

โปสเตอร์ออกปิดประกาศไว้ที่กรุงเทพมหานคร มีรูปจอมพลประภาสและรูปเหตุการณ์วันมหาวิปโยค มีการนัดหมายที่จะมีการชุมนุมใหญ่นั้นเป็นการกระทำที่"เท่ากับเป็นการฆ่าตัวตายเร็วขึ้น"^๑ และในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย นายสมัคร สุนทรเวช ยืนยันว่า ถ้ามีเหตุวุ่นวายขึ้น รัฐบาลจำเป็นต้องใช้มาตรการขั้นเด็ดขาดเข้าระงับทันที

ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยร่วมกับแนวร่วมต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ จัดการชุมนุมใหญ่ที่สนามหลวงในเวลา ๑๖.๐๐ น. โดยมีผู้เข้าร่วมชุมนุมประมาณ ๒,๐๐๐ คน ต่อมานักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงจำนวนประมาณ ๕,๐๐๐ คนก็ได้เดินทางมาร่วมชุมนุมด้วย นอกจากนั้นก็มีนิสิตนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ในขณะที่เดียวกัน กลุ่มผู้รักชาติก็ได้เปิดอภิปรายขึ้นอีกซีกหนึ่งของสนามหลวง เรียกร้องให้พิจารณาถึงสถานการณ์ต่าง ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นด้วยความรอบคอบ มีผู้ฟังการอภิปรายของกลุ่มผู้รักชาติประมาณ ๓๐๐ คน มีการอภิปรายโจมตีศูนย์กลางนิสิตฯ อ้างว่า "การขับไล่ประภาสไม่สำคัญ การขับไล่ญวนออกไปสำคัญกว่า"^๒ การชุมนุมของกลุ่มผู้รักชาติยังได้อภิปรายโจมตีนายพิชัย รัตตกุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ และนายสุรินทร์ มาศดิตถ์ รัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรี กล่าวหาว่า รัฐมนตรีทั้งสองสอพลอญวน กลุ่มผู้รักชาติได้สลายตัวไปในเวลา ๒๑.๐๐ น. เนื่องจากมีผู้ฟังน้อยมาก

ในเวลา ๑๙.๔๐ น. นายสุธรรม แสงประทุม เลขาธิการศูนย์กลางนิสิตฯ และตัวแทนอีก ๑๐ คนได้เข้าพบนายกรัฐมนตรี ผลของการเข้าพบนั้น ตัวแทนนิสิตนักศึกษาได้ชี้แจงให้ที่ชุมนุมทราบว่าได้ยื่นข้อเสนอต่อรัฐบาลให้ตอบภายในเวลา ๔๘ ชั่วโมง คือ รัฐบาลต้องจับกุมตัวจอมพลประภาส มาดำเนินการตามกฎหมายให้ได้ภายในเวลา ๔๘ ชั่วโมง และรัฐบาลจะต้องสอบสวนและลงโทษเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลที่สนับสนุน และรู้เห็นเป็นใจกับการเข้ามาของจอมพลประภาสทุกคน โดยในวันที่ ๑๙ สิงหาคม ๒๕๑๙ เวลา ๑๖.๐๐ น. ศูนย์นิสิตฯจะได้ฝึกกำลังอีกครั้งหนึ่ง เพื่อฟังคำตอบจากรัฐบาล หากไม่เป็นที่พอใจ ศูนย์นิสิตฯก็จะดำเนินมาตรการตอบโต้บ้างตามลำดับ การชุมนุมจึงได้สลายตัวในเวลาประมาณ ๒๓.๐๐ น.

^๑ สยามจดหมายเหตุ บันทึกข่าวสารและเหตุการณ์ ๑ พ.ศ. ๒๕๑๙. (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสยามบรรณ จำกัด, ๒๕๑๙), หน้า ๗๘๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘๒.

วันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๑๔ รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์เรื่องจอมพลประภาสฉีกอบ
เดินทางเข้าประเทศไทย ออกอากาศทางสถานีวิทยุและโทรทัศน์ทุกแห่งในเวลา ๒๐.๐๐ น.
ในคำแถลงนั้นมีความตอนหนึ่งว่า^๑

"การที่จอมพลประภาส จารุเสถียร ได้ฉีกอบเข้ามาในประเทศไทยครั้งนี้
เข้าใจว่าจะเป็นกรวางแผนของบุคคลกลุ่มหนึ่งที่ต้องการจะทำให้สถานการณ์
เมืองระส่ำระสาย และเป็นการบ่อนทำลายเสถียรภาพของรัฐบาล โดยอาศัยตัว
จอมพลประภาส จารุเสถียรเป็นเครื่องมือ"

นอกจากนั้น รัฐบาลก็ได้ขอร้องให้ประชาชนร่วมมือร่วมใจกันแก้สถานการณ์นี้
ด้วยความสุจริตรอบคอบ อย่าให้ตกเป็นเครื่องมือแห่งการทำลายล้างของกลุ่มบุคคลใดโดยรู้เท่า
ไม่ถึงการณ์

วันที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๑๔ รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ ๒ ฉบับ เรื่องจอมพล
ประภาส จารุเสถียรฉีกอบเข้าประเทศไทย ในแถลงการณ์ฉบับที่ ๒ นั้น รัฐบาลได้แถลงให้
ประชาชนทราบว่า รัฐบาลได้ทราบถึงที่อยู่ของจอมพลประภาสแล้ว และได้ส่งผู้แทน ๔ คน
ประกอบด้วยพลอากาศเอกทวี จุลละทรัพย์ รองนายกรัฐมนตรี พลเอกทวิช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม นายคำรงค์ ลัทธพิพัฒน์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงพาณิชย์ และ
นายนิธิพัฒน์ ขาสัจจันทร์ เลขาธิการนายกรัฐมนตรีไปพบจอมพลประภาสเพื่อสอบถามเหตุผลของ
การเดินทางเข้าประเทศ ผู้แทนรัฐบาลได้รับคำตอบจากจอมพลประภาสว่า เดินทางเข้ามาเพื่อ
รักษาตัวเพราะป่วยเป็นโรคต่อหินที่ตาและเป็นโรคหัวใจโต นอกจากนั้นก็มีความประสงค์ที่จะ
พิสูจน์ตนเองในเรื่องที่ถูกกล่าวหากรณี ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ โดยจะยอมให้รัฐบาลดำเนินการตาม
กฎหมายทุกประการ ด้วยเหตุผลดังกล่าวรัฐบาลจึงได้มอบให้แม่ทัพกองทัพภาคที่ ๑ รับผิดชอบใน
การคุมตัวจอมพลประภาสไว้จนกว่าคณะรัฐมนตรีจะได้ประชุมปรึกษาหารือในการดำเนินการต่อไป

ในวันเดียวกันนี้ ญาติวีรชน ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ประมาณ ๑๐๐ คนได้รวมตัวกันบริเวณ
สนามหลวง และเข้าแจ้งความต่อสารวัตรสถานีตำรวจนครบาลชนะสงครามให้ดำเนินคดีกับ

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๘๔.

จอมพลประภาส ๒ ข้อหา คือ การเป็นผู้บังคับการฆ่าคนตายโดยใช้ผู้อื่น และการกระทำผิดต่อตำแหน่งหน้าที่ ปฏิบัติหน้าที่โดยโมหะจริต ตำรวจรับแจ้งความและจะเสนอเรื่องต่อผู้บังคับบัญชาเป็นลำดับขั้นต่อไป^๑

แถลงการณ์ฉบับที่ ๓ ของรัฐบาลนั้นเป็นการแถลงให้ประชาชนทราบว่า คณะรัฐมนตรีได้มอบหมายให้พลตรีประมาธ อติเรกสาร รองนายกรัฐมนตรี พลอากาศเอกทวี จุลทรัพย์ รองนายกรัฐมนตรี พลเอกทวิช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม พลตรีศิริ ศิริโยธิน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ และพลตรีชาติชาย ชุณหะวัณ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรมไปเจรจาทำความเข้าใจกับจอมพลประภาส จารุเสถียร ถึงสถานการณ์ของบ้านเมืองอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเดินทางเข้ามาของจอมพลประภาส ซึ่งจอมพลประภาสได้ตกลงใจที่จะเดินทางออกไปจากประเทศไทยภายใน ๗ วัน โดยขอเวลาเพื่อขอรับการตรวจรักษาโรคจากแพทย์

วันที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๑๔ สมาคมเกี่ยวกับกิจการหนังสือพิมพ์ทั้ง ๔ สมาคม ได้แก่ สมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย สมาคมนักหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย สมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย และสมาคมนักหนังสือพิมพ์ส่วนภูมิภาคแห่งประเทศไทย ได้จัดประชุมบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ทั่วประเทศ ที่ประชุมมีมติเรียกร้อง ๔ ประการ คือ

๑. ให้รัฐบาลยึดมั่นต่อมติมหาชนเป็นหลักในการปฏิบัติต่อจอมพลประภาส และให้แก้ไขปัญหาโดยรีบด่วน
๒. จอมพลประภาสซึ่งเคยดำรงตำแหน่งสูงสุดมาแล้วในอดีต ควรตระหนักถึงการเสียสละส่วนตน เพื่อรักษาไว้ซึ่งความสงบสันติของบ้านเมืองและผลประโยชน์ของชาติ
๓. เรียกร้องในฐานะสื่อมวลชนด้วยกันต่อสื่อมวลชนทุกแขนง ไม่ว่าจะ เป็นวิทยุ โทรทัศน์ หรือหนังสือพิมพ์ได้ตระหนักถึงความรับผิดชอบต่อการเผยแพร่ข่าวสาร บทวิจารณ์อันอาจ เป็นการช่วยก่อความรุนแรงให้เกิดขึ้นและขอประณามการละเมิดกฎจรรยาบรรณของวิชาชีพสื่อมวลชนบางแห่งไม่ว่าวิทยุ โทรทัศน์ หรือหนังสือพิมพ์

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๒.

๔. ขอเรียกร้องให้นิสิต นักศึกษา นักเรียน หรือกลุ่มพลังต่าง ๆ ได้โปรดละเว้น การกระทำอันจะนำมาซึ่งความขัดแย้งรุนแรงขึ้น ซึ่งจะเป็นเหตุให้ฝ่ายใด ฝ่ายหนึ่งฉวยโอกาสก่อเหตุร้ายในบ้านเมืองได้

สำหรับทางด้านนิสิตนักศึกษานั้น ศูนย์นิสิตฯก็ได้จัดการอภิปรายโจมตีรัฐบาล มีผู้ไปร่วมฟังการอภิปรายประมาณ ๒๐,๐๐๐ คน นิสิตนักศึกษามหาวิทยาลัยต่าง ๆ ก็ได้มีการประกาศหยุดเรียนและเชิญชวนให้นิสิตนักศึกษาไปร่วมชุมนุมที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ทางฝ่ายผู้บริหารมหาวิทยาลัยก็ได้พยายามที่จะคอยดูแลมิให้เกิดเหตุร้ายขึ้นในมหาวิทยาลัย นอกจากนั้น ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ก็ได้เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเพื่อกราบบังคมทูลถวายรายงานถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับจอมพลประภาสเดินทางเข้าประเทศด้วย

วันที่ ๒๑ สิงหาคม ๒๕๑๔ ศูนย์นิสิตฯซึ่งได้จัดการชุมนุมประท้วงที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้ปะทะกับกลุ่มสหพันธ์นักศึกษาครู และกลุ่มอาชีวะซึ่งต่อต้านการชุมนุม เป็นเหตุให้มีผู้เสียชีวิต ๒ คน และบาดเจ็บ ๓๖ คน^๑ รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ฉบับที่ ๔ ในเวลา ๑๔.๔๕ น. ถึงการที่ได้ให้ความอนุเคราะห์จัดแพทย์ผู้เชี่ยวชาญทางโรคตา และโรคหัวใจไปตรวจอาการจอมพลประภาส รัฐบาลได้ยืนยันว่า แม้จะได้รับรายงานจากแพทย์ถึงอาการอันไม่ปกติของจอมพลประภาส แต่ก็จะอนุญาตให้จอมพลประภาสเดินทางออกจากประเทศเมื่อถึงกำหนด รัฐบาลจึงได้ขอให้ประชาชนตั้งอยู่ในความสงบ ให้ความไว้วางใจแก่รัฐบาล ทั้งนี้เพราะ "รัฐบาลนี้ได้รับเลือกตั้งมาจากประชาชน มีประชาชนเป็นฐานอำนาจ ดังนั้นการใดที่รัฐบาลได้ดำเนินการไปแล้วก็ดี หรือที่กำลังดำเนินการอยู่ก็ดี ล้วนแต่เป็นไปเพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของประชาชนทั้งสิ้น"^๒ นอกจากนั้น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ก็ได้ออกแถลงการณ์ ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งเป็นการสั่งปิดมหาวิทยาลัย และฉบับที่ ๒ เป็นแถลงการณ์เตือนผู้ร่วมชุมนุมภายในมหาวิทยาลัยให้ตั้งอยู่ในความสงบอย่างเคร่งครัด และไม่ให้เกิดเหตุวุ่นวายนอกมหาวิทยาลัยโดยเด็ดขาด

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๔.

ต่อมาในวันที่ ๒๒ สิงหาคม ๒๕๑๔ จอมพลประภาส จารุเสถียร ออกเดินทางจากประเทศไทย เวลา ๑๔.๒๓ น. ก่อนหน้านั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถได้พระราชทานพระราชวโรกาสให้จอมพลประภาส จารุเสถียร และท่านผู้หญิงไสว จารุเสถียร เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเพื่อถวายบังคมลา ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน อีกทั้งในการเดินทางออกนอกประเทศ รัฐบาลได้ออกคำสั่งให้คณะข้าราชการเดินทางร่วมไปด้วยเพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทาง และเป็นสักขีพยานว่า จอมพลประภาส ได้เดินทางไปถึงจุดหมายปลายทางเรียบร้อยแล้ว คณะข้าราชการชุดนี้ประกอบด้วย พลตรีชาติชาย ชุณหะวัณ เป็นหัวหน้าคณะ พลตำรวจโทชุมพล โลหะชาละ นายกร ทัพพะรังสี นายพัลลภ ดันทยงมาศ พันตำรวจเอกโกวิท ภูพานิช และร้อยตำรวจโทอนันต์วัฒน์ ประยูรโภคธาต เมื่อจอมพลประภาสออกเดินทางไปแล้ว รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ฉบับที่ ๕ ซีแจ้งให้ประชาชนทราบทางด้านมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ก็ได้ออกแถลงการณ์ให้ผู้ร่วมชุมนุมออกจากมหาวิทยาลัยภายในเวลา ๑๖.๐๐ น. อย่างไรก็ตาม การชุมนุมได้สลายตัวในเวลา ๑๔.๐๐ น.

การเดินทางออกนอกประเทศของจอมพลประภาส จารุเสถียร ทำให้สถานการณ์ตึงเครียดคลี่คลายลงได้ระยะหนึ่ง แต่ความยุ่งยากทางการเมืองก็ยังคงดำเนินต่อไปอีก ทั้งนี้เพราะเหตุการณ์ทั้งหมดได้นำมาซึ่งความขัดแย้งทางความคิดเห็นทั้งในวงรัฐบาล พรรคการเมือง และกลุ่มพลังต่าง ๆ ผลจากการเดินทางเข้าประเทศของจอมพลประภาส ทำให้พลเอกทวิช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา ถูกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรกลุ่มหนุ่มพรรคประชาธิปัตย์โจมตีเรื่องการไม่สามารถคุมทหารเอาไว้ได้ ผลก็คือ พลเอกทวิช เสนีวงศ์ ณ อยุธยา ลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีจึงต้องดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่ง

เหตุการณ์อื่น ๆ ในช่วงนั้น ก็คือ การเคลื่อนไหวของกลุ่มพลังฝ่ายขวาเป็นระยะ ๆ ในเรื่องการขับไล่ญวน เช่น ในวันที่ ๑๔-๑๕ สิงหาคม ๒๕๑๔ ก็มีการเดินขบวนขับไล่ญวนที่จังหวัดนครพนมและจังหวัดสกลนคร ในวันที่ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๑๔ กลุ่มผู้ประท้วงขับไล่ญวนที่จังหวัดสกลนครก็ส่งตัวแทน เข้าพบนายกรัฐมนตรี ยื่นข้อเสนอมให้จัดนิคมให้ชาวนญวนอยู่เป็นหลักแหล่ง โดยเฉพาะและให้พิจารณาถอนสัญชาติไทยโดยด่วน วันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๑๔ ประชาชนในจังหวัดยโสธรและอุดรธานีก็ชุมนุมต่อต้านญวนอพยพ ทางด้านสถานีวิทยุยานเกราะซึ่งได้ออก

ประกาศระงับรายการวิเคราะห์ข่าว ๓ รายการ คือ รายการวิเคราะห์ข่าวประจำวัน รายการไทยรวมกำลัง และรายการรายงานข่าวด่วนและวิเคราะห์สถานการณ์ เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๙ นั้น ก็ได้ทำให้ประชาชนกลุ่มหนึ่งจำนวนประมาณ ๒๐๐ คน เดินทางไปที่สถานีวิทยุตั้งกล่าวพร้อมทั้งพูดออกรายการเรียกร้องให้พันโทอุทรา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ดำเนินรายการทั้ง ๓ รายการต่อไป

ในปลายเดือนสิงหาคมนั่นเอง ท่านผู้หญิงจงกล กิตติขจร พร้อมด้วยนางนงนาด เพ็ญชาติ บุตรสาวได้เดินทางเข้ามาในประเทศไทย เพื่อเยี่ยมขุณโสภิตบรรณรักษ์ ซึ่งในเวลาต่อมาบุตรของจอมพลถนอม กิตติขจร จำนวน ๓ คน ก็ได้เข้าพบนายกรัฐมนตรีเพื่อเจรจาขอให้จอมพลถนอมเข้ามาบวชและดูแลรักษาบิดาซึ่งกำลังป่วย ในที่สุด คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาคำขอตั้งกล่าวและมีมติว่ายังไม่เป็นการสมควรที่จอมพลถนอมจะเดินทางกลับประเทศไทย ข่าวทั้งหมดนี้ทำให้นิสิตนักศึกษาเริ่มเคลื่อนไหวที่จะต่อต้านการกลับมาของจอมพลถนอม กิตติขจร รวมทั้งแนวร่วมยุวสงฆ์แห่งประเทศไทยโดยพระภิกษุสงคราม ปิยะธรรมโม ประธานแนวร่วมฯ ก็ได้ชี้แจงผ่านสื่อมวลชนว่า จอมพลถนอมไม่มีคุณสมบัติที่จะบวช เพราะเป็นการผิดกฎหมายมหาเถรสมาคมข้อ ๑๕ และ ๑๗ ที่ระบุว่า ผู้จะอุปสมบท หรือบรรพชา จะต้องไม่ทำความผิดพลหมิ่นอาญาแผ่นดินและไม่เป็นผู้ต้องหาในคดีอาญา^๑

ในวันที่ ๑๙ กันยายน ๒๕๑๙ จอมพลถนอม กิตติขจร ซึ่งได้บรรพชาเป็นสามเณรที่สิงคโปร์ได้เดินทางมาประเทศไทย พร้อมด้วยพระมหาสุจินต์ เจ้าอาวาสวัดไทยในสิงคโปร์ และร้อยโทสุวิทย์ ยอดมณี บุตรเขย เมื่อมาถึงก็ได้เข้าพิธีอุปสมบทเป็นพระภิกษุในเวลา ๑๑.๑๕ น. ที่วัดบวรนิเวศวิหาร โดยมีสมเด็จพระญาณสังวรเป็นองค์อุปัชฌาย์ ในระหว่างพิธีนั้น สถานีวิทยุขยายเกราะก็ได้้นำคำปราศรัยของจอมพลถนอมมาออกอากาศในเวลา ๑๒.๐๐ น. เป็นคำปราศรัยยืนยันเจตนาในการกลับเข้ามาในประเทศไทย ดังความตอนหนึ่งดังนี้^๒

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๖.

"การกลับเข้ามาสู่ประเทศไทยนี้ ข้าพเจ้าไม่ได้มีเจตนาหรือความมุ่งหมาย
ทางการเมืองอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ตรงกันข้าม ข้าพเจ้ามีความตั้งใจ
อย่างแน่วแน่ที่จะปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด พร้อมเสมอที่จะให้
ศาลยุติธรรมเป็นผู้วินิจฉัยเมื่อเกิดมีการฟ้องร้องข้าพเจ้าในคดีใด ๆ ก็ตาม
เพราะข้าพเจ้ามีความเคารพต่อกฎหมายของบ้านเมืองและตระหนักดีว่า
ชาวไทยส่วนใหญ่ก็เคารพกฎหมายเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นข้าพเจ้าก็
มั่นใจว่า รัฐบาลนี้จะยึดมั่นในการปฏิบัติตามกฎหมาย....."

หลังจากจบคำปราศรัย พันโทอุทาร์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ได้ประกาศออกอากาศชี้แจง
ถึงการนำคำปราศรัยมาออกอากาศก็เพื่อที่ประชาชนจะได้ทราบ จะได้ถือโศกกรรมแก่กันพร้อมกับ
แผ่เมตตาด้วย นอกจากนั้น พันโทอุทาร์ก็ได้เตือนผู้ที่จะเคลื่อนไหวต่อต้าน เพราะถ้าทำไปก็จะเป็น
การกระทบกระเทือนต่อพระพุทธศาสนา ถ้าหากกระทำการไปก็จะเป็น "การฆ่าตัวตายหรือฝักใฝ่
ในลัทธิคอมมิวนิสต์"

นายสุธรรม แสงประทุม เลขาธิการศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยได้จัด
ประชุมกลุ่มพลังต่าง ๆ ๑๖๕ กลุ่มที่ตึกจักรพงษ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ภายหลังจากประชุม
นายสุธรรมกล่าวว่า การกลับมาของจอมพลถนอมแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลไม่มีเสถียรภาพ ปล่อยให้
ฝ่ายทหารเป็นผู้กำหนดอะไรก็ได้ ในเวลาเย็นวันนั้น ผู้แทนของกลุ่มนักศึกษา ๑๖๕ กลุ่มได้เข้าพบ
ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีเพื่อยื่นหนังสือขอทราบท่าทีของรัฐบาลและคัดค้านการ
เข้ามาโดยตั้งเอาศาสนามาปิดบังความผิด

วันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๑๔ พลเอกบุญชัย บำรุงพงษ์ ผู้บัญชาการทหารบก ได้เรียก
ประชุมนายทหารชั้นผู้ใหญ่ระดับผู้บัญชาการและผู้บังคับการหน่วยต่าง ๆ เกี่ยวกับการเดินทางเข้ามา
ของจอมพลถนอม ผลจากการประชุมก็คือ การตกลงว่าฝ่ายทหารจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้
นอกจากรัฐบาลจะขอร้อง การให้ทหารทุกหน่วยรักษาความสงบไม่ให้มีการเคลื่อนไหวใด ๆ
ส่วนการที่ใครจะไปพบจอมพลถนอม เป็นการส่วนตัวนั้น กองทัพบกไม่ห้าม

ทางด้านรัฐบาล นายกรัฐมนตรีได้เชิญหัวหน้าพรรคร่วมรัฐบาลอีก ๓ พรรค คือ
พลตรีประมาธ อติเรกสาร พลอากาศเอกทวี จุลละทรัพย์ นายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ และ
นายเสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์ ที่ปรึกษาพรรคประชาธิปัตย์ ร่วมปรึกษาหารือกรณีจอมพลถนอม

หลังการประชุม นายไชยวัฒน์ ไตรยสุนันท์ โฆษกสำนักนายกรัฐมนตรีได้แถลงว่า ที่ประชุมมีข้อยุติ ๒ ข้อ คือ จอมพลถนอมได้มาบวชตามที่ขอต่อรัฐบาลไว้แล้ว และจอมพลถนอมเป็นถึงจอมพล และในฐานะที่เป็นทั้งจอมพลและเป็นพระภิกษุที่มีพระวินัย ๒๒๗ ข้อ ก็น่าจะตัดสินใจและพิจารณาตัวเองได้ ถ้าหากจะเกิดความไม่สงบขึ้น

ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย ศูนย์กลางนักเรียนอาชีวศึกษาแห่งประเทศไทย สภาแรงงานแห่งประเทศไทย ต่างยืนยันที่จะให้มีการชุมนุมต่อต้าน สำหรับ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช หัวหน้าพรรคกิจสังคมได้แสดงความเห็นว่า รัฐบาลได้ทราบอย่างแน่ชัดว่า จอมพลถนอมจะเดินทางเข้ามา แต่ก็ไม่ได้สนใจในการที่จะแก้หรือระงับปัญหาที่จะเกิดขึ้น

วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๑๔ รัฐบาลได้ออกแถลงการณ์ชี้แจงประชาชนกรณีพระถนอม มีใจความว่า รัฐบาลจะพยายามทำความเข้าใจกับทุกฝ่าย โดยเห็นแก่ความสงบของบ้านเมืองเป็นหลัก^๑

วันที่ ๒๒ กันยายน ๒๕๑๔ พลตำรวจโทชุมพล โลหะชาละ รองอธิบดีกรมตำรวจ พร้อมกำลังเจ้าหน้าที่ตำรวจได้เดินทางไปวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่ออำนวยความสะดวกวางแผนในด้านการป้องกันและให้การอารักขาแก่พระถนอม เนื่องจากทางวัดได้รับจดหมายขู่ว่าจะเผาวัด

วันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๑๔ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช ประกาศลาออกจากตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีในการประชุมสภาผู้แทนราษฎร เพราะได้รับความกดดันจากหลาย ๆ เรื่อง โดยเฉพาะความขัดแย้งที่มาจากการเล่นแร่แปรธาตุของพระราชาธิบดีผู้จำกัดถิ่นที่อยู่ของบุคคลบางประเภท เพื่อกำหนดเขตให้จอมพลถนอม จอมพลประภาส และพันเอกณรงค์ อยู่ในบริเวณที่รัฐบาลจัดสรรให้ ซึ่งนายกรัฐมนตรีเห็นว่า เป็นร่างกฎหมายซึ่งขัดกับรัฐธรรมนูญมาตรา ๔๗ ซึ่งบัญญัติว่า จะเนรเทศบุคคลที่มีสัญชาติไทยไม่ได้^๒ ภายหลังการลาออกเพียง ๒ วันก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เป็นนายกรัฐมนตรีบริหารแผ่นดินต่อไปอีกครั้งหนึ่งในวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๑๔

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๗.

^๒ โปรดดู รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๗ และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย แก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช ๒๕๑๔

วันที่ ๒๔ กันยายน ๒๕๑๙ ก็ได้เกิดกรณีฆ่า ๒ ศพซึ่งเป็นสมาชิกแนวร่วมต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม ผู้ตายคือ นายชุมพร ทุมโมย และนายวิชัย เกษศรีพงศา มีอาชีพเป็นพนักงานการไฟฟ้าส่วนภูมิภาค เขตนครปฐม เจ้าหน้าที่ตำรวจได้ทำการสอบสวนพบว่า ก่อนตายคนทั้งสองได้เดินทางออกไปปิดโปสเตอร์ขับไล่พระถนอมในตอนกลางคืนของวันที่ ๒๓ กันยายน ศพของคนทั้งสองอยู่ในสภาพถูกแขวนคอ

วันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๑๙ นายชัชวาลย์ ประทุมวิทย์ ประธานแนวร่วมต่อต้านเผด็จการแห่งชาติได้ชี้แจงเกี่ยวกับบุคคลทั้งสองที่ถูกแขวนคอว่า เป็นผู้ที่เคยร่วมต่อต้านเผด็จการมาโดยตลอด เริ่มตั้งแต่ร่วมขับไล่ฐานทัพสหรัฐอเมริกาออกจากประเทศไทย การรณรงค์ต่อต้านพระถนอมของประชาชนถูกคุกคามจากอันธพาลมาแล้ว ๓ ครั้งด้วยกัน ได้แก่ กรณีนักศึกษาธรรมศาสตร์ และนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยออกปิดโปสเตอร์ และกรณีแขวนคอนี้ นิสิตนักศึกษาและกลุ่มพลังต่าง ๆ ได้จัดอภิปรายที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และเร่งให้รัฐบาลจัดการเรื่องพระถนอมโดยด่วน

วันที่ ๒๖ กันยายน ๒๕๑๙ สภาแรงงานแห่งประเทศไทยมีการประชุมตัวแทนสหภาพต่าง ๆ โดยมีนายไพศาล อวัชชัยนันท์ เป็นประธาน ที่ประชุมมีมติให้ส่งตัวแทนเข้าพบนายกรัฐมนตรี เพื่อให้รัฐบาลดำเนินการให้พระถนอมออกจากประเทศและเร่งจับขาดกรที่ฆ่าผู้ต่อต้านพระถนอมรวมทั้งจะขอเข้าเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเพื่อขอขบิณฑบาตพระถนอมให้ออกจากประเทศไทยไปโดยเร็วที่สุด ในตอน ๑๒.๓๐ น. สภาแรงงานฯ พร้อมด้วยกลุ่มอื่น ๆ ได้เข้าพบนายกรัฐมนตรียื่นข้อเรียกร้องดังกล่าว ต่อจากนั้นผู้นำและตัวแทนของสภาแรงงานฯ ก็ได้เดินทางไปยังวัดราชบพิธ เพื่อขอเฝ้าสมเด็จพระสังฆราชแต่ไม่ได้รับอนุญาต และพระครูวิจารณ์ภารกิจผู้ช่วย เลขานุการสมเด็จพระสังฆราชก็ปฏิเสธที่จะรับหนังสือไว้ โดยได้แจ้งให้ผู้แทนสภาแรงงานฯนำหนังสือไปยื่นผ่านกรมศาสนา

วันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๑๙ สภาแรงงานฯ ได้ทำหนังสือกราบทูลสมเด็จพระสังฆราชผ่านสื่อมวลชน เพื่อขอให้สมเด็จพระสังฆราชประทานคำแนะนำและทรงชี้ทางสว่างแก่ธรรมแก่พระถนอม

วันที่ ๒๘ กันยายน ๒๕๑๙ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยร่วมกับกลุ่มพลังรวม ๑๖๕ กลุ่ม ได้แถลงว่า จะจัดให้มีการชุมนุมครั้งใหญ่ที่สนามหลวงตั้งแต่วันที่ ๑๕.๐๐ น. ของวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๙ เพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลรีบดำเนินการกรณีพระณอม ในวันเดียวกัน กลุ่มตัวแทนอาจารย์ ๖ สถาบัน เข้าซื้อตั๋วประมาณ ๒๐๐ คน ก็ได้แถลงข้อเรียกร้องของกลุ่มอาจารย์ให้รัฐบาลดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งในการกรณีพระณอมให้ชัดเจน

วันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๑๙ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย และกลุ่มต่อต้านพระณอมได้เริ่มชุมนุมกันที่สนามหลวงตั้งแต่วันที่ ๑๕.๐๐ น. การชุมนุมอภิปรายเป็นไปอย่างมีระเบียบ ในการชุมนุมครั้งนี้ กลุ่มผู้ชุมนุมได้ตั้งตัวแทน ๑๒ คน เข้าพบนายกรัฐมนตรี เพื่อให้นิมนต์พระณอมออกไปจากประเทศไทย แต่ไม่พบนายกรัฐมนตรี ตัวแทนนักศึกษาจึงได้กลับมาอยู่ที่ชุมนุมและประกาศให้รัฐบาลจัดการภายใน ๓ วัน โดยกลุ่มผู้ชุมนุมจะกลับมารวมกันใหม่ในวันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๙ เวลา ๑๒.๐๐ น. การชุมนุมสลายตัวเวลา ๒๐.๓๐ น. ในต่างจังหวัด คือ จังหวัดสงขลา องค์การนิสิตสงขลานครินทร์ วิทยาลัยครูสงขลา วิทยาลัยเทคนิคภาคใต้ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ หาดใหญ่ แนวนร่วมอาชีพเพื่อประชาชน และกลุ่มพลังต่าง ๆ ได้จัดอภิปรายสลับการแสดงดนตรี การชุมนุมครั้งนี้เป็นเหตุให้เกิดการปะทะกับกลุ่มพลังเงียบที่ต่อต้านการชุมนุมทำให้มีผู้ได้รับบาดเจ็บ ๒ คน

วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๑๙ ผู้แทนของรัฐบาล ๓ คน คือ นายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ นายคำรงค์ ลัทธพิพัฒน์ และนายนิพนธ์ ศศิธร ได้เข้าพบสมเด็จพระญาณสังวรและพระณอมเพื่อนิมนต์ให้เดินทางออกนอกประเทศ สมเด็จพระญาณสังวรได้แจ้งให้ผู้แทนของรัฐบาลทราบว่าจะระหว่างที่อยู่ในพรรษา นวภิกขุ หรือพระบวชใหม่จะเดินทางไปไหนโดยปราศจากพระที่เลี้ยงไม่ได้ กำหนดวันออกพรรษาคือวันที่ ๘ ตุลาคมที่จะมาถึง

ตัวแทนของนักศึกษาชมรมพุทธศาสนาจากมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ๔ คน ได้เข้าพบพระญาณสังวรเพื่อกราบทูลเกี่ยวกับกรณีพระณอมให้คลี่คลายไปในทางที่ดี พระญาณสังวรได้ขอให้ทุกฝ่ายยึดหลักธรรมะ ส่วนการที่พระณอมจะเดินทางออกนอกประเทศหรือไม่นั้น เป็นสิทธิของพระณอมเอง

วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๑๔ ตัวแทนญาติวิโรชน ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ได้ขอเข้าพบนายกรัฐมนตรีเพื่อเรียกร้องให้รัฐบาลดำเนินการขับพระธนมออกจากประเทศไทย ตัวแทนเหล่านี้จะอดอาหารประท้วงจนกว่าจะได้รับคำตอบที่แน่ชัดจากรัฐบาลให้พระธนมเดินทางออกจากประเทศไทย

ในวันเดียวกันนี้เอง กลุ่มต่อต้านศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย รวม ๑๓ กลุ่ม คือ ขบวนการปฏิรูปแห่งชาติ สหพันธ์นักศึกษาครูแห่งประเทศไทย ชมรมอาชีวะอิสระ สหพันธ์ครูอาชีวะ กลุ่มกรรมกรเสรี กลุ่มค่างควาไทย กลุ่มกล้วยไม้ไทย กลุ่มวิหคสายฟ้า (๑๔) กลุ่มเพชรไทย กลุ่มพิทักษ์ไทย กลุ่มสหภาพแรงงานเอกชน สภาคณาจารย์มหาวิทยาลัย และองค์การประชาชนแห่งประเทศไทย ก็ได้ร่วมกันออกแถลงการณ์ที่จะปกป้องวัดบวรนิเวศวิหารจากการก่อวินาศกรรมของศูนย์กลางนิสิตฯ สภาแรงงานฯ และนักการเมืองฝ่ายซ้าย^๑ และจะวางตัวเป็นกลางถ้าหากมีการล้มล้างรัฐบาล ทั้งนี้เพราะกลุ่มต่อต้านศูนย์กลางนิสิตฯ ทั้ง ๓ กลุ่มเชื่อว่ารัฐมนตรีหลายคนในรัฐบาลมีความสัมพันธ์กับกลุ่มต่อต้านพระธนม กลุ่มพลังฝ่ายขวาอีกกลุ่มหนึ่งคือ กลุ่มกระต๊องแดงก็ได้ปรามนักศึกษาให้ยุติการเคลื่อนไหว

ทางด้านรัฐบาลนั้นก็ได้มีการออกแถลงการณ์ ฉบับที่ ๒ แจ้งให้ประชาชนทราบว่า รัฐบาลได้แต่งตั้งผู้แทน เข้ามัสการสมเด็จพระญาณสังวรและพระธนม ในคืนวันที่

๓๐ กันยายน ๒๕๑๔ เพื่อแจ้งความเคลื่อนไหวต่าง ๆ และแสดงความปรารถนาของรัฐบาลที่จะ

^๑ในแถลงการณ์ของกลุ่มดังกล่าว ได้อ้างการที่จะปกป้องวัดบวรฯ "ตามพระราชเสาวนีย์" ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถได้เสด็จพระราชดำเนินไปยังวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นการส่วนพระองค์ ในวันที่ ๒๓ กันยายน ๒๕๑๔ หลังจากที่วัดได้รับจดหมายขู่ว่าจะมีการเผาวัด ในการนั้นคุณหญิง เกนหลง สนิทวงศ์ ณ อยุธยา นางสนองพระโอษฐ์ได้เปิดเผยพระราชดำรัสสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรงฝากพระราชทานแก่ประชาชน ด้วยทรงทราบว่า จะมีการเผาวัดบวรนิเวศวิหาร จึงทรงขอฝากวัดไว้กับประชาชนด้วย อย่าให้มีการทำลายวัด ความละเอียดในเรื่องนี้โปรดดู สยามจดหมายเหตุ, หน้า ๘๒๗.

ดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและประชาชน ซึ่งทางพระถนอม ได้แสดงเจตนาที่จะบำเพ็ญศาสนกิจและอยู่ใกล้ชิตโยมบิดาซึ่งกำลังป่วยหนักเท่านั้น และ สมเด็จพระญาณสังวรก็ได้ให้ความมั่นใจกับรัฐบาลว่าพร้อมที่จะดำเนินการก่อให้เกิดความสงบสุขตามหลักพระพุทธศาสนา นอกจากการออกแถลงการณ์แล้ว รัฐบาลยังได้มอบให้นายเสวตร เปี่ยมพงศ์สานต์ รองนายกฯ และนายนิพนธ์ ศศิธร รัฐมนตรีทบวงมหาวิทยาลัยของรัฐ เข้าเฝ้าสมเด็จพระญาณสังวรถวายแถลงการณ์ของรัฐบาลเพื่อให้ฝ่ายสงฆ์รับทราบด้วย

วันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๔ ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยพร้อมด้วยผู้แทนสภาแรงงานและกลุ่มพลังต่าง ๆ จำนวน ๑๐ คนได้เข้าพบนายกรัฐมนตรีเพื่อขอคำตอบเกี่ยวกับพระถนอม นายสุธรรม แสงประทุมได้แถลงหลังการเข้าพบว่า นายกรัฐมนตรีให้คำตอบเช่นเดียวกับในแถลงการณ์ของรัฐบาล ไม่มีคำตอบที่ชัดเจนว่าจะให้พระถนอมออกไปเมื่อไร เมื่อเป็นเช่นนี้ กลุ่มก็จะได้เคลื่อนไหวต่อไป และจะขยายขอบเขตการชุมนุมให้กว้างขวางขึ้นโดยจะเรียกชุมนุมประชาชนที่สนามหลวงในวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๑๔

นอกจากความเคลื่อนไหวของศูนย์นิสิตฯดังกล่าวแล้ว ที่หน้าทำเนียบรัฐบาลก็ได้มีนักเรียน นักศึกษา ประชาชน จำนวนประมาณ ๔๐๐ คนเดินขบวนไปให้กำลังใจญาติวีรชนที่กำลังอดอาหารประท้วง และในขณะเดียวกันก็มีกลุ่มผู้ต่อต้านการประท้วงนั่งรถติดเครื่องขยายเสียงมาโจมตีผู้อดอาหาร แต่ไม่มีความรุนแรงใด ๆ เกิดขึ้น

ในต่างจังหวัดนั้น นักศึกษามหาวิทยาลัยเชียงใหม่ได้หยุดเรียนและเดินขบวนไปชุมนุมกันที่สนามท่าแพ มีการอภิปรายต่อต้านพระถนอม ทางสภาคณาจารย์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ก็ได้ออกแถลงการณ์ให้รัฐบาลแก้ไขกรณีพระถนอมโดยเร่งด่วน ส่วนที่จังหวัดนครปฐม แนวร่วมประชาชนนครปฐมได้แจกใบปลิวโจมตีเจ้าหน้าที่ตำรวจ เรื่องการบิดเบือนคดีฆ่าแขวนคอและได้เรียกร้องให้ทางการดำเนินการจับกุมฆาตกรมาลงโทษให้ได้โดยเร็ว

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๔ การแสดงพลังของกลุ่มพลังต่าง ๆ ยังคงมีอยู่ ทางด้านนักศึกษาที่ได้มีการร่วมชุมนุมกันที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีนักศึกษาจากต่างจังหวัดทยอยเข้ามาร่วมชุมนุมสำหรับกลุ่มฝ่ายขวานั้น ตัวแทนของนวพลจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศได้ไปร่วมชุมนุมกันที่สนามไชย และได้ปฏิญาณตนว่า จะปกป้องชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์จนสุดความสามารถ แล้วได้เคลื่อนไหว

ขบวนไปยังวัดบวรฯ เข้านมัสการสมเด็จพระญาณสังวรขอปกป้องวัด แต่สมเด็จพระญาณสังวรเห็นว่าทางวัดสงบดีแล้ว กลุ่มนพพลจึงกลับมารวมตัวกันที่สนามไชยแล้วจึงสลายตัว ทางกลุ่มญาติวิโรชนที่ประท้วงอดอาหารก็ได้ย้ายจากทำเนียบรัฐบาลมาที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

วันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๑๔ นักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ส่วนใหญ่ไม่ยอมเข้าห้องสอบ ทั้ง ๆ ที่มหาวิทยาลัยได้ประกาศยืนยันให้นักศึกษาทุกคนเข้าสอบได้ ถ้าไม่เข้าสอบจะถือว่าขาดสอบตั้งแต่วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๔ นายป๋วย อึ๊งภากรณ์ อธิการบดีได้ขอให้นักศึกษาเลิกชุมนุมและเข้าสอบ แต่นักศึกษาไม่ยอมเพราะถือว่าเป็นสิทธิของตน และจะชุมนุมอย่างสงบ ในขณะที่ชุมนุมนี้ มีนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงผู้หนึ่งใช้มีดตัดกระดาษกรีดแขนตัวเองสามแห่งเป็นการประท้วงและจารึกไว้เป็นอนุสรณ์ในการต่อสู้

ที่สนามหลวง ศูนย์นิสิตฯ สภาแรงงานและกลุ่มพลังต่าง ๆ ได้เริ่มการชุมนุมในเวลา ๑๕.๓๐ น. มีการอภิปรายสลับกับการแสดงดนตรีกรรมาชน ซึ่งก็ได้มีกลุ่มกระทิงแดงและกลุ่มประชาชนผู้รักชาติประมาณ ๕๐ คนใช้เครื่องขยายเสียงโจมตีศูนย์นิสิตฯ และแจกใบปลิวใกล้เวทีอภิปรายของศูนย์นิสิตฯ เจ้าหน้าที่ตำรวจได้นำกำลังเข้าสกัดเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาขึ้น กลุ่มกระทิงแดงสลายตัวไปเวลา ๒๐.๑๕ น. ส่วนกลุ่มศูนย์นิสิตฯ ได้เคลื่อนขบวนเข้าชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ในเวลา ๑๙.๓๐ น. ยืนยันจะไม่สลายตัวจนกว่าพระณอมจะออกไปจากประเทศไทย ในเวลา ๒๑.๐๐ น. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ออกแถลงการณ์สั่งปิดมหาวิทยาลัยจนกว่าสถานการณ์จะกลับคืนสู่สภาพปกติ

ในต่างจังหวัด มีการชุมนุมและเดินขบวนของนักศึกษาตามจังหวัดต่าง ๆ ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ นักศึกษาประมาณ ๗๐๐ คนเดินขบวนรอบตัวเมืองเชียงใหม่ ที่นครราชสีมา นักศึกษาจากศูนย์นิสิตฯ จำนวน ๔๒ คนได้ไปเปิดอภิปรายที่บริเวณอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีโจมตีรัฐบาลและต่อต้านพระณอม ที่ขอนแก่น นักศึกษามหาวิทยาลัยขอนแก่นและกลุ่มพลังต่าง ๆ ได้เปิดอภิปรายและเผาหุ่นพระณอมที่หน้าสังคิตศาลาเมืองขอนแก่น มีผู้เข้าฟังประมาณ ๓๐๐ คน และมหาวิทยาลัยขอนแก่นมีคำสั่งปิดมหาวิทยาลัย และที่สงขลา นักศึกษามหาวิทยาลัยสงขลา *หรือ ส.ร.ค.๑* วิทยาเขตปัตตานีได้ชุมนุมกันประมาณ ๔๐๐ คน และมหาวิทยาลัยได้มีคำสั่งปิดมหาวิทยาลัยเช่นกัน

เหตุการณ์สำคัญที่เป็นจุดนำไปสู่ความรุนแรงในวันรุ่งขึ้น ก็คือ การแสดงละครล้อเลียนการเข้ามาของพระถนอมโดยนักศึกษาชมรมนาฏศิลป์และการละครของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ การแสดงละครมีขึ้นในเวลา ๑๑.๕๐ น. โดยมีนักศึกษา ๒ คน คนหนึ่งแต่งตัวห่มจีวรสีแดงเป็นอันเลือกถูกนักศึกษาอีกคนหนึ่งซึ่งแต่งตัวเป็นประชาชนจับแขนคอประจานความผิดโดยศาลประชาชน มีนักศึกษาดูละครล้อเลียนการ เมืองนี้จำนวนประมาณ ๒๐๐ คน

วันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๑๔ เหตุการณ์สำคัญก็คือ การออกคำสั่งของสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องการสื่อสารของสถานีวิทยุกระจายเสียงและสถานีวิทยุโทรทัศน์เพื่อให้สถานีวิทยุกระจายเสียงและสถานีวิทยุโทรทัศน์ทุกแห่งระมัดระวังไม่เสนอข่าว บทความ การสนทนาและการสัมภาษณ์ ตลอดจนการนำข่าวหรือบทความจากหนังสือพิมพ์มาอ่านและวิพากษ์วิจารณ์ในลักษณะบิดเบือนความจริง หรือตำหนิรัฐบาลหรือยั่วให้เกิดความแตกแยกหรือความไม่สงบเรียบร้อย^๑ ตัวนายกรัฐมนตรีได้ให้สัมภาษณ์สื่อมวลชนแสดงทัศนคติต่อการที่ฝ่ายญาติของพระถนอม โดยเฉพาะ นางทรงสุดา ยอดมณี บุตรสาวได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์ว่า พระถนอมจะไม่ยอมออกจากประเทศไทย เป็นอันขาด^๒ ว่าเป็นการแสดงออกที่เห็นแก่ตัวมากเกินไป รัฐบาลจะพยายามให้การชุมนุมของนักศึกษาสลายตัวโดยเร็วที่สุด โดยไม่ให้มีการใช้กำลัง

ชมรมวิทยุเสรีได้ออกอากาศโดยมีสถานีวิทยุยานเกราะ เป็นแม่ข่ายถ่ายทอดเสียงไปทั่วประเทศว่าได้มีกลุ่มบุคคลกระทำความไม่สงบขึ้นในประเทศ ได้กระทำการเหยียบย่ำหัวใจของคนไทยทั้งชาติ ได้ดำเนินการไปในทางที่จะทำให้ลายสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ พร้อมทั้งยกตัวอย่างกรณีต่าง ๆ คือ^๓

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๖.

^๒ นางทรงสุดา ยอดมณี ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ News Nation ที่บ้านพักอาศัยในสิงคโปร์ว่า พระถนอมไม่มีแผนการจะกลับมาสิงคโปร์ แต่จะอยู่เมืองไทยเพราะเมืองไทยก็สงบเรียบร้อยดี ซึ่งหนังสือพิมพ์ไทยได้นำข่าวนี้นามลงหลายฉบับ อาทิ เดลินิวส์, ๕ ตุลาคม ๒๕๑๔.

^๓ สยามจดหมายเหตุ, หน้า ๔๕๖.

"๑. ได้มีการนำธงชาติมาคลุมตัวละคร ซึ่งแสดงบทคนตายที่ข้างถนนหน้า
รัฐสภา การกระทำดังกล่าวเป็นการเหยียดหยามธงชาติ ซึ่งเป็นเครื่องหมาย
แห่งชาติ ซึ่งจะเป็นเครื่องหมายแห่งชาติไทยเราอย่างน่าอัปยศที่สุด อันนับได้ว่า
เป็นการเหยียดหยามคนไทยทั้งชาติ

๒. ได้มีการใช้สื่อมวลชนที่มีแนวโน้ม เอียง เช่นเดียวกับผู้ก่อความไม่สงบ
ลงบทความหรือ เขียนข่าวในทำนองที่จะทำให้เกิดช่องว่างขึ้นในพระบวรพุทธศาสนา
และมีการดูหมิ่นพระศาสดาด้วยประการต่าง ๆ เป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมโทรม
ในวงการพุทธศาสนา

๓. ได้มีนักศึกษาผู้หนึ่งแสดงเป็นตัวละครถูกแขวนคอ โดยผู้ชุมนุมก่อความ
ไม่สงบได้พยายามหาตัวบุคคลดังกล่าว ที่มีใบหน้าคล้ายคลึงกับพระราชวงศ์ชั้นสูง
องค์หนึ่งในสถาบันพระมหากษัตริย์ การกระทำดังกล่าวเป็นการเหยียดหยามหัวใจ
คนไทยทั้งชาติ จึงขอให้รัฐบาลเร่งดำเนินการจับกุมบุคคลเหล่านี้โดยเร็ว
เพื่อป้องกันการนองเลือดของประชาชน"

พร้อมกันนี้ ทางสถานีวิทยุยานเกราะได้ประกาศเตือนให้ผู้ชุมนุมอยู่ในมหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์รีบออกจากการชุมนุมโดยด่วน เพื่อให้รัฐบาลจัดการกับผู้ทรยศต่อไป

ในตอนบ่ายวันเดียวกัน ได้มีสมาชิกชมรมแม่บ้านผู้หนึ่ง ชื่อ นางนงเยาว์ สุวรรณสมบูรณ์
ได้เข้าแจ้งความกับนายร้อยเวรสถานีตำรวจนครบาลชนะสงครามให้ดำเนินคดีนิสิตนักศึกษาที่แสดง
ละครที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ อันเป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ โดยได้นำหนังสือพิมพ์
บางกอกโพสต์ ฉบับประจำวันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๑๙ ซึ่งลงรูปชายคนหนึ่งถูกแขวนคอ และนางนงเยาว์
เห็นว่าชายคนนั้นมีลักษณะเหมือนสมเด็จพระบรมฯ ทุกประการ มาเป็นหลักฐานในการแจ้งความ

ทางด้านการชุมนุมของนิสิตนักศึกษาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นั้นก็มีจำนวนผู้ชุมนุม
เพิ่มขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก ในขณะเดียวกัน กลุ่มฝ่ายขวาได้มีการประชุมและมีมติจะให้ชุมนุม
ต่อต้านศูนย์นิสิตฯ ในเวลา ๙.๐๐ น. ของวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ที่ลานพระบรมรูปทรงม้า และ
จะมีการเรียกชุมนุมลูกเสือชาวบ้านของกรุงเทพมหานคร เข้าร่วมชุมนุมตอบโต้ด้วยมาตรการที่
รุนแรง

นายประยูร อัครบวร รองเลขาธิการฝ่ายการเมืองของศูนย์นิสิตฯ ได้นำตัว นายอภิรักษ์ บัวทะภักดี นักศึกษาปีที่ ๒ คณะรัฐศาสตร์ และนายวิโรจน์ ตั้งวาณิชย์ นักศึกษาปีที่ ๔ คณะศิลปศาสตร์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มาชี้แจงต่อสื่อมวลชนว่า นักศึกษาทั้งสองคนเป็นสมาชิกชมรมนาฏศิลป์และการละครซึ่งเป็นผู้แสดงการถูกแขวนคอที่เป็นปัญหา การแสดงดังกล่าวมุ่งที่จะแสดงให้เห็นถึงความทารุณโหดร้ายที่มีต่อผู้ต่อต้านพระถนอม ได้มีการแต่งหน้าให้เห็นเหมือนสภาพศพ การที่เลือกเอาบุคคลทั้งสองมาเพราะเห็นว่าเป็นนักแสดงในมหาวิทยาลัยมาตลอด และตัวเล็กมีน้ำหนักเบา ไม่ทำให้กิ่งไม้หักได้ง่าย นักศึกษากระทำไปด้วยเจตนาบริสุทธิ์ ไม่ได้จะหมิ่นพระบรมเดชานุภาพแต่อย่างใด เพราะนักศึกษาก็จงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์เช่นกัน จึงไม่เข้าใจว่าทำไมสถานีวิทยุยานเกราะและหนังสือพิมพ์ดาวสยามจึงจงใจใส่ร้ายป้ายสีและบิดเบือนให้เป็นอย่างอื่นโดยดึงเอาสถาบันที่เคารพมาเกี่ยวข้องด้วย

รัฐบาลได้ออกประกาศในเวลา ๒๑.๔๐ น. ความว่า^๑

"ตามที่ได้มีการแสดงที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ ๔ ตุลาคมศกนี้ มีลักษณะเป็นการดูหมิ่นหรือแสดงความอาฆาตมาดร้ายต่อองค์รัชทายาทมีภาพปรากฏในหนังสือพิมพ์รายวัน ประจำวันที่ ๔ ตุลาคมนี้ ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศนั้น

รัฐบาลได้สั่งให้กรมตำรวจดำเนินการสืบสวนและสอบสวนกรณีนี้โดยด่วนแล้ว

ต่อมาในเวลา ๒๒.๑๕ น. ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีได้แถลงต่อประชาชนทางสถานีโทรทัศน์สีช่อง ๔ อีกครั้งหนึ่งย่ำว่า รัฐบาลจะดำเนินการเอาตัวผู้กระทำผิดกรณีนี้มาลงโทษให้ได้

วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ ในเวลา ๐.๑๕ น. สถานีวิทยุยานเกราะออกอากาศระบุว่า พลตรีประมาธ อติเรกสาร รองนายกรัฐมนตรีได้โทรศัพท์ไปยื่นคำขาดต่อนายกรัฐมนตรีขอให้ รัฐบาลดำเนินการตามกฎหมายต่อศูนย์นิสิตฯ ที่กระทำการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพอย่างเด็ดขาด และให้จับกุมรัฐมนตรีและนักการเมืองคนใดก็ตามที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องดังกล่าวมาลงโทษตามกฎหมาย

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๗.

ในขณะที่เดียวกัน เวลาประมาณ ๐๑.๒๕ น. ก็ได้มีประชาชนประมาณ ๑๐๐ คนไปชุมนุมกันที่หน้าประตูมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีการกล่าวโจมตีศูนย์นิสิตฯ และเผาโปสเตอร์ที่หน้ามหาวิทยาลัย ต่อมาก็ได้พยายามปีนเข้าทางประตูด้านหน้าของมหาวิทยาลัย และเกิดเสียงปึงดังขึ้นทั้งสองฝ่าย แต่ไม่มีผู้ใดได้รับบาดเจ็บ

กลุ่มนวมพลได้ออกแถลงการณ์ขอให้รัฐบาลดำเนินการจับกุมกรรมการศูนย์นิสิตฯ ภายใน ๗๒ ชั่วโมง ให้สอบสวนพฤติกรรมผู้ให้การสนับสนุนการกระทำของศูนย์นิสิตฯ ซึ่งกลุ่มนวมพลพร้อมที่จะเสนอรายชื่อให้ภายใน ๒๔ ชั่วโมง และให้รัฐบาลดำเนินการตามกฎหมายให้เกิดความสงบเรียบร้อยในประเทศภายใน ๒๔ ชั่วโมง ถ้ารัฐบาลไม่สามารถจะปฏิบัติได้นวมพลจะดำเนินการโดยเด็ดขาดเพื่อป้องกันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

เวลา ๐๕.๔๐ น. กลุ่มผู้ต่อต้านศูนย์นิสิตฯ ได้พยายามจะเข้าไปในมหาวิทยาลัยอีก เป็นเหตุให้มีเสียงปึงดังขึ้นโต้ตอบกันจากทั้งสองฝ่าย ในเวลา ๐๖.๒๕ น. เจ้าหน้าที่ตำรวจพยายามจะเข้าไปในมหาวิทยาลัย แต่ถูกยิงสกัดออกมา จนเจ้าหน้าที่ผู้หนึ่งได้รับบาดเจ็บ เจ้าหน้าที่จึงยิงโต้ตอบเข้าไปบ้าง กลุ่มผู้ชุมนุมภายนอกได้พยายามนำเอารถยนต์โดยสารประจำทาง ๒ คัน จะบุกเข้าไปในมหาวิทยาลัยและปรากฏว่าได้มีเสียงระเบิดขึ้น ในเวลา ๗.๔๕ น. นักศึกษาซึ่งชุมนุมอยู่ภายในมหาวิทยาลัยวิ่งออกมา จึงได้ถูกกลุ่มต่อต้านรุมประชาทัณฑ์

เวลา ๘.๑๐ น. เจ้าหน้าที่ตำรวจ นำโดยพลตำรวจโทชุมพล โลหะชาละ รองอธิบดีกรมตำรวจได้สั่งการให้เจ้าหน้าที่ตำรวจปฏิบัติการโดยเฉียบขาด มีการใช้อาวุธทุกชนิด คือ ปืนเอ็ม ๗๔ เอชเค. คาร์บิน และ เอ็ม ๑๖ ยิงเข้าไปในมหาวิทยาลัยทำให้นักศึกษาได้รับบาดเจ็บและเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก นักศึกษาที่วิ่งหนีออกมาจากมหาวิทยาลัยก็โดนรุมประชาทัณฑ์จนบาดเจ็บและเสียชีวิต เจ้าหน้าที่ได้ประกาศให้นักศึกษายอมจำนนและเข้าเคลียร์พื้นที่ และได้จับกุมตัวนักศึกษาในมหาวิทยาลัยไว้ทั้งหมด ช่วงระหว่างเวลา ๘.๑๐ - ๑๑.๐๐ น. จึงเป็นช่วงเวลาที่วิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ มีความรุนแรงที่สุด ประชาชนฝ่ายต่อต้านได้รุมประชาทัณฑ์และทำร้ายนักศึกษาทั้งบาดเจ็บและเสียชีวิต ดังสถานีวิทยุกรมประชาสัมพันธ์ได้รายงานว่ ที่บริเวณร้านขายหนังสือใกล้สนามหลวง มีนักศึกษาถูกจับมาข่มขู่แต่ยังไม่ตายแล้วนำมาเผากลางถนน^๑

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๔

เจ้าหน้าที่ตำรวจได้เข้ายึดเคลียร์พื้นที่ และจับกุมนักศึกษาจำนวนถึง ๕๐๐ คน ในช่วงเวลา ๑๑.๓๕ น. แล้วได้นำนักศึกษาขึ้นรถโดยสารประจำทางออกจากมหาวิทยาลัย-ธรรมศาสตร์ไปคุมตัวไว้ที่โรงเรียนพลตำรวจนครบาลบางเขน

ในระหว่างนั้น ลูกเสือชาวบ้านหลายหมื่นคนได้ชุมนุมกันที่บริเวณลานพระบรมรูปทรงม้า สวนสัตว์ดุสิต และสนามม้านางเลิ้ง นายอุทิศ นาคสวัสดิ์ ในฐานะสมาชิกกลุ่มพิทักษ์ชาติไทยได้ขึ้นกล่าวปราศรัยและประกาศข้อเรียกร้อง ๔ ประการ คือ คือ ให้ปลดรัฐมนตรี ๔ คนออกจากรัฐบาลและพรรคประชาธิปัตย์ รัฐมนตรี ๔ คนนั้น คือ นายสุรินทร์ มาศดิตถ์ นายชวน หลีกภัย นายดำรง ลัทธพิพัฒน์ และนายวิระ มุกสิกพงศ์ ให้แต่งตั้งนายสมิทร สุนทรเวช และ นายสมบุญ ศิริธร เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยเช่นเดิม ให้จับกุมกรรมการกลางพรรคสังคมนิยมแห่งประเทศไทยฐานสนับสนุนศูนย์นิสิตฯตลอดมา และในประการสุดท้ายให้รัฐบาลใช้พระราชบัญญัติคอมมิวนิสต์อย่างเคร่งครัด

ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย นิสิตจุฬาลงกรณ์จำนวนประมาณ ๓,๐๐๐ คน โดยมี นายเอนก เหล่าธรรมทัศน์ นายกสโมสรนิติตา ชี้แจงถึงเหตุการณ์จลาจลที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พร้อมกับเรียกร้องให้รัฐบาลจัดการเรื่องที่เกิดขึ้นให้สงบเรียบร้อยโดยเร็วที่สุด มีการยืนยันจะต้านรัฐประหาร อย่างไรก็ตาม การชุมนุมของนิสิตได้สลายตัวลงเนื่องจากพ่อแม่และญาติพี่น้องของนิสิตต่างก็เป็นห่วงและมาตามลูกหลานญาติพี่น้องกลับบ้าน

ทางด้านรัฐบาลนั้น ในเวลา ๑๑.๕๐ น. สำนักนายกรัฐมนตรีได้แถลงถึงการตั้งกองบัญชาการรักษาความสงบเรียบร้อยขึ้นที่ทำเนียบรัฐบาล และได้สั่งให้สถานีวิทยุทุกแห่งถ่ายทอดแถลงการณ์ของรัฐบาลทุกระยะด้วย เวลา ๑๒.๐๐ น. รัฐบาลก็ได้ออกแถลงการณ์เกี่ยวกับการจับกุมตัวนักศึกษา ๖ คน กรณีหมิ่นพระบรมเดชานุภาพซึ่งกรมตำรวจได้ดำเนินการสอบสวนพยานหลักฐานแน่นอน จะส่งฟ้องโดยเร็วที่สุด และได้แจ้งให้ประชาชนทราบว่า เจ้าหน้าที่ตำรวจได้เข้าควบคุมสถานการณ์ในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ได้แล้ว

ผู้ต้องหาคดีหมิ่นพระบรมเดชานุภาพทั้ง ๖ คน ได้แก่ นายสุธรรม แสงประทุม นายสุรชาติ บำรุงสุข นายประพนธ์ วงศ์ศิริพิทักษ์ นายอนุพงษ์ พงษ์สุวรรณ นายวิโรจน์ ตั้งวาณิชย์ และนายอภิรักษ์ บัวทะภักดี ถูกจับกุม

เวลา ๑๔.๐๐ น. คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินได้เข้ายึดอำนาจการปกครอง ประเทศ อันเป็นการยุติความวุ่นวายทั้งปวงที่เกิดขึ้นตลอดมาเป็นระยะเวลา ๑๔ วัน นับตั้งแต่จอมพลถนอม กิตติขจร เดินทางเข้ามาในประเทศไทย

รายงานข่าวภายหลังเหตุการณ์สงบลงแล้วปรากฏว่า เจ้าหน้าที่ตำรวจจับกุมผู้ก่อการจลาจลได้เป็นจำนวนทั้งสิ้น ๓,๐๙๔ คน เป็นชาย ๒,๔๓๒ คน เป็นหญิง ๖๖๒ คน

ในการยึดอำนาจการปกครองวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินนั้น คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินได้ออกคำสั่งของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเฉพาะในวันนั้นเป็นจำนวน ๔ ฉบับด้วยกัน^๑

คำสั่งฉบับแรก เป็นคำสั่งการประกาศใช้กฎอัยการศึกทั่วราชอาณาจักร ตั้งแต่วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ เวลา ๑๙.๑๐ น. เป็นต้นไป โดยได้กำหนดข้อปฏิบัติให้บรรดาคดีทุกคดีที่มีข้อหาต่าง ๆ ๔ ประเภทอยู่ในอำนาจศาลทหาร เว้นแต่คดีที่ต้องดำเนินคดีในศาลคดีเด็กและเยาวชน

คำสั่งฉบับที่ ๒ เป็นคำสั่งแต่งตั้งพลอากาศเอกกมล เตชะตุงคะ เป็นผู้บัญชาการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ มีอำนาจสั่งการและสั่งใช้กำลังทหารบก ทหารเรือ ทหารอากาศ ตำรวจข้าราชการพลเรือนเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยได้ทุกกรณี

คำสั่งฉบับที่ ๓ เป็นคำสั่งให้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๗ ล้มสวดลง เว้นแต่องค์มนตรียังคงดำรงตำแหน่งและปฏิบัติหน้าที่อยู่ต่อไป ให้รัฐสภาและคณะรัฐมนตรี ล้มสวดลงพร้อมรัฐธรรมนูญ ศาลทั้งหลายยังคงมีอำนาจดำเนินการพิจารณาและพิพากษาอรรถคดี ตามบทกฎหมาย และคำสั่งของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน กองบัญชาการคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ซึ่งมีหัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดของข้าราชการทหารและข้าราชการพลเรือน และเป็นผู้รักษาราชการทั่วราชอาณาจักร อำนาจหน้าที่ที่กฎหมายบัญญัติไว้ว่าเป็นอำนาจหน้าที่ของนายกรัฐมนตรีหรือคณะรัฐมนตรี เป็นอำนาจหน้าที่ของหัวหน้า

^๑โปรดดู คำสั่งคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ฉบับที่ ๑-๑๐ วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙

คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินหรือผู้ซึ่งหัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินมอบหมายและให้ ปลัดกระทรวงทุกกระทรวง เป็นผู้บังคับบัญชารับผิดชอบในกระทรวง และบรรดาอำนาจหน้าที่ที่ กฎหมายได้บัญญัติไว้ว่า เป็นอำนาจของรัฐมนตรีให้เป็นอำนาจของปลัดกระทรวง และให้ปฏิบัติ ราชการโดยขึ้นตรงต่อหัวหน้าคณะปฏิรูปฯหรือผู้ที่หัวหน้าคณะปฏิรูปฯมอบหมาย

คำสั่งฉบับที่ ๔ เป็นคำสั่งห้ามประชาชนมีวสุมประชุมกันทางการเมือง ณ ที่ใด ๆ มีจำนวนตั้งแต่ ๕ คนขึ้นไป ผู้ที่ฝ่าฝืนจะต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน ๖ เดือน หรือปรับไม่เกิน ๑,๐๐๐ บาท หรือทั้งปรับทั้งจำ

คำสั่งฉบับที่ ๕ เป็นคำสั่งเกี่ยวกับการปฏิบัติของสื่อมวลชนทุกชนิดได้แก่ การให้ หนังสือพิมพ์และสิ่งพิมพ์ทุกชนิดหยุดทำการพิมพ์ออกจำหน่าย แจก ให้สถานีวิทยุกระจายเสียง และถ่ายทอดการกระจายเสียงจากสถานีวิทยุแห่งประเทศไทย ให้สถานีโทรทัศน์อยู่ในความควบคุม ของคณะกรรมการ เฉพาะที่คณะปฏิรูปฯจะแต่งตั้งขึ้น และให้เก็บรับทำลายเอกสารที่ทำให้เกิดการ แดกสวามิคริ หรือชี้หน้าผู้อ่านให้เกิดความนิยมในลัทธิคอมมิวนิสต์

คำสั่งฉบับที่ ๖ เป็นคำสั่งยกเลิกพระราชบัญญัติพรรคการเมือง พุทธศักราช ๒๕๑๗ ทำให้พรรคการเมืองที่ได้จัดตั้งพรรคตามพระราชบัญญัติดังกล่าวสิ้นสุดลง และผู้ใดจะตั้ง พรรคการเมืองขึ้นมาใหม่อีกมิได้

คำสั่งฉบับที่ ๗ เป็นคำสั่งห้ามกักตุนหรือขึ้นราคาสินค้า

คำสั่งฉบับที่ ๘ เป็นคำสั่งให้บรรดาคดีที่มีข้อหาว่ากระทำความผิดต่อพระราชบัญญัติ ป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ พ.ศ. ๒๕๑๕ อยู่ในอำนาจศาลทหารที่จะพิจารณาพิพากษา

คำสั่งฉบับที่ ๙ เป็นคำสั่งห้ามประชาชนในเขตท้องที่กรุงเทพมหานครออกนอก เคหะสถาน ระหว่างเวลา ๒๔.๐๐ น. ถึง ๕.๐๐ น.

สำหรับคำสั่งคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินฉบับที่ ๕ ซึ่งเป็นการควบคุมสื่อมวลชน ทุกประเภทนั้น มีข้อความสำคัญดังนี้

๑. ให้นำหนังสือพิมพ์รายวันและสิ่งตีพิมพ์ต่อประชาชนอื่น ๆ ที่เสนอข่าวและข้อเขียน แสดงความคิดเห็นทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศหยุดทำการพิมพ์ออกจำหน่ายจ่ายแจก ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ทั้งนี้จนกว่าคณะกรรมการปกครองแผ่นดินจะมีคำสั่งเป็นอย่างอื่น

๒. ให้นำนิตยสารรายสัปดาห์และสิ่งตีพิมพ์ต่อประชาชนอื่น ๆ ที่เสนอข้อเขียนและเรื่องประเภทสารคดีและบันเทิงคดี ส่งข้อเขียนและเรื่องต่าง ๆ ผ่านการตรวจสอบจากคณะกรรมการตรวจสอบข่าวสาร ซึ่งได้รับมอบหมายจากคณะกรรมการปกครองแผ่นดิน ก่อนทำการพิมพ์ออกจำหน่ายจ่ายแจกตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

๓. ให้สถานีวิทยุกระจายเสียงทุกสถานี ทั้งที่เป็นของทางราชการและของเอกชนงดการกระจายเสียงของสถานี และให้ถ่ายทอดการกระจายเสียงจากสถานีวิทยุแห่งประเทศไทย ในความควบคุมของกรมประชาสัมพันธ์ เท่านั้น

๔. ให้สถานีวิทยุโทรทัศน์ทุกสถานี ทั้งที่เป็นของทางราชการและของเอกชนอยู่ในความควบคุมของคณะกรรมการ ที่ทางคณะกรรมการปกครองแผ่นดินแต่งตั้งขึ้นโดยเฉพาะ

๕. เอกสารหรือสิ่งตีพิมพ์ทุกชนิดซึ่งเสนอข่าวสาร บทความและข้อเขียน แสดงความคิดเห็นอันล่อไปในทางก่อให้เกิดความแตกแยกความสามัคคีในชาติ หรือชักนำผู้อ่านให้เกิดความนิยมเลื่อมใสในลัทธิคอมมิวนิสต์ อันจะเป็นการทำลายความมั่นคงของชาติ ไม่ว่าในวิธีทางใด ให้เก็บริบและทำลายให้หมดสิ้น"

คำสั่งนี้มีผลทำให้สื่อมวลชนทุกชนิดไม่สามารถจะเสนอข่าวสาร ความคิดเห็นและความบันเทิงต่าง ๆ ได้ โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ทุกฉบับไม่สามารถออกจำหน่ายได้เลยเป็นเวลา ๒ วัน คือ วันที่ ๗ และ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๔ อย่างไรก็ตาม คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินได้ออกคำสั่งคณะกรรมการปกครองแผ่นดิน ฉบับที่ ๑๐ ในวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๔^๑ หลังจากที่พิจารณาเห็นว่าสถานการณ์โดยทั่วไปของบ้านเมืองอยู่ในภาวะที่สมควรที่หนังสือพิมพ์จะแสดงความคิดเห็นทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศได้ ภายใต้การควบคุมของคณะกรรมการตรวจสอบข่าวสาร คณะปฏิรูปฯ จึงได้เปิดโอกาสให้บุคคลหรือนิติบุคคลที่ต้องการจะดำเนินการพิมพ์หนังสือพิมพ์รายวันและสิ่งตีพิมพ์ต่อประชาชนอื่น ๆ ยื่นเรื่องราวขอพิจารณาอนุมัติให้เป็นเฉพาะรายไปในบัญชีท้ายคำสั่งของคณะปฏิรูปฯ ฉบับที่ ๑๐ นี้ได้แต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาคำร้องขอเปิดหนังสือพิมพ์รายวันและสิ่งตีพิมพ์ต่อประชาชนอื่น ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ จำนวน ๕ คน

^๑โปรดดูคำสั่งของคณะกรรมการปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ฉบับที่ ๑๐ ในวันที่ ๗ ตุลาคม ๒๕๑๔

๑. นายประหยัด ศ. นาคะนาท เป็นกรรมการ
๒. คุณหญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เป็นกรรมการ
๓. นายสมิคร สุนทรเวช เป็นกรรมการ
๔. พลตำรวจตรีจำรัส จันทร์ขจร เป็นกรรมการ
๕. พลตรีเริงฤทธิ์ รุมาคม เป็นกรรมการและเลขานุการ

ผลการพิจารณาคำขอของหนังสือพิมพ์รายวันฉบับต่าง ๆ ของคณะกรรมการชุดนี้ ทำให้มีหนังสือพิมพ์รายวันและรายสัปดาห์ภาษาไทยและภาษาต่างประเทศไม่ได้รับอนุญาตให้ออกจำหน่ายจำนวน ๑๓ ฉบับ ซึ่งรายละเอียดในเรื่องนี้จะนำไปกล่าวไว้ในบทที่ ๕

สำหรับโทรทัศน์นั้น คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินได้ประชุมและมีมติให้สถานีโทรทัศน์ออกรายการตามปกติได้ แต่ต้องไม่เป็นรายการที่เกี่ยวข้องกับการเมือง สำหรับรายการข่าววิหิงคภาพยนตร์ข่าว แต่จะถ่ายทอดรายการข่าวจากสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยได้ ส่วนรายการสัมภาษณ์หรืออภิปรายวิหิงคไว้ก่อน สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับการควบคุมสื่อมวลชนต่าง ๆ นั้นจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ ๕ เช่นกัน

เหตุการณ์ภายหลังวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔

เหตุการณ์ภายหลังวันวิหิงค ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ ก็คือ การดำเนินการเกี่ยวกับการกวาดล้างผู้ชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ตลอดจนการดำเนินการเกี่ยวกับการแต่งตั้งคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน คณะที่ปรึกษาของหัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน ตลอดจนการดำเนินการเกี่ยวกับการบริหารบ้านเมืองของคณะปฏิรูปการปกครองฯดังกล่าว

การดำเนินการเกี่ยวกับการกวาดล้างผู้ชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์นั้น ผลปรากฏว่า มีผู้ได้รับบาดเจ็บในเหตุการณ์ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์จำนวนรวมทั้งสิ้น ๑๗๒ คน ในจำนวนนี้ ๒๗ คนถูกอายัดตัวไว้เป็นผู้ต้องหา (ซึ่งมีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๓,๐๔๔ คน) มีผู้เสียชีวิต ๓๔ คน^๑ เป็นชาย ๓๔ คนและหญิง ๕ คน และในจำนวนผู้ตายทั้งหมดเป็นเจ้าหน้าที่ตำรวจ ๒ คน

^๑จำนวนตัวเลขผู้เสียชีวิตนี้เป็นตัวเลขที่เป็นทางการ ในความเป็นจริงนั้นเชื่อว่าจะมีผู้เสียชีวิตมากกว่านี้

กรมตำรวจได้ประกาศให้ญาติพี่น้องของผู้ต้องหาตรวจรายชื่อของผู้ต้องหาทั้งหมดไว้ที่กองบัญชาการตำรวจนครบาล กองกำกับการสวัสดิภาพเด็กและเยาวชน สถานีตำรวจนครบาลบางเขน ทั้งนี้ ผู้ถูกจับกุมทั้งหมดจะถูกดำเนินคดีด้วยข้อหา ๔ ข้อ คือ^๑

๑. ร่วมกันมีอาวุธปืน เครื่องกระสุนปืน วัตถุระเบิดและอาวุธปืนสงครามไว้ในครอบครองโดยไม่ได้รับอนุญาต
๒. ร่วมกันต่อสู้ขัดขวางเจ้าพนักงานขณะปฏิบัติหน้าที่โดยใช้กำลังและอาวุธ
๓. เป็นข่องโจร
๔. ร่วมกันฆ่าและพยายามฆ่าเจ้าพนักงาน
๕. ร่วมกันฆ่าและพยายามฆ่าผู้อื่น
๖. ร่วมกันสะสมกำลังพลและอาวุธเพื่อกบฏ และยุยงราษฎรเป็นกบฏ
๗. ร่วมกันกระทำให้ปรากฏแก่ประชาชนด้วยวาจา หนังสือ หรือวิธีอื่นใด เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎหมายแผ่นดินหรือเปลี่ยนรัฐบาล เพื่อให้เกิดการปั่นป่วนหรือกระด้างกระเดื่องในหมู่ประชาชน ถึงขนาดก่อความไม่สงบขึ้นในราชอาณาจักร และเพื่อให้ประชาชนละเมิดกฎหมายในแผ่นดิน โดยใช้กำลังข่มขืนใจและประทุษร้าย
๘. มีวสุมกันตั้งแต่ ๑๐ คนขึ้นไป โดยรู้หรือเห็นว่าจะใช้กำลังประทุษร้าย และใช้อาวุธประทุษร้าย ซึ่งพนักงานสั่งให้เลิกแล้วไม่ยอมเลิก
๙. บุกรุกสถานที่ราชการในเวลาค่าคืน

เจ้าหน้าที่ตำรวจได้ตั้งราคาประกันตัวผู้ต้องหาคนละ ๓ หมื่นบาท ส่วนการดำเนินการตรวจค้นมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยอื่น ๆ ตลอดจนที่อยู่อาศัยของบุคคลที่เป็นผู้ต้องสงสัยเพื่อหาหลักฐานเอกสารต่าง ๆ เกี่ยวกับคอมมิวนิสต์ เพื่อดำเนินคดีกับผู้ครอบครองและทำลายเอกสารต่าง ๆ เหล่านั้น จากการตรวจค้นตามมหาวิทยาลัยต่าง ๆ นั้น มี

^๑ สยามจดหมายเหตุ, หน้า ๔๗๐-๔๗๑.

รายงานข่าวว่าเจ้าหน้าที่ได้พบเอกสารต่าง ๆ หนังสือ ใบปลิวลัทธิคอมมิวนิสต์มากมาย เช่น ที่มหาวิทยาลัยรามคำแหง เจ้าหน้าที่รายงานว่า พบเอกสารต่าง ๆ ๒๐,๐๐๐ ชิ้น อาวุธปืนพก ๒ กระบอก ปืนยาวลูกกรด ๑ กระบอก ที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ พบเอกสารเผยแพร่ ลัทธิคอมมิวนิสต์ ๔,๓๕๕ ชิ้น ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยมหิดลก็พบเอกสารต่าง ๆ เป็นจำนวนมากเช่นกัน นอกจากการตรวจค้นเอกสาร หลักฐานต่าง ๆ แล้ว ก็มีการตรวจค้น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เพื่อหาอุโมงค์ลับและอาวุธต่าง ๆ ซึ่งก็มีรายงานว่าพบหลักฐานบ้างไม่พบ บ้างต่าง ๆ กันไป^๑ บรรยากาศของบ้านเมืองภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินจึงเป็น บรรยากาศของความหวาดกลัว ความวิตกกังวล ของบรรดาปัญญาชน อาจารย์มหาวิทยาลัย นิสิตนักศึกษา ซึ่งถูกมองว่าเป็นพวก "ซ้าย" การกวาดล้างนี้เป็นสาเหตุสำคัญของการหลบหนี "เข้าป่า" ของนิสิตนักศึกษาและประชาชนเป็นจำนวนมากในเวลาต่อมา

ในระหว่างเดือนตุลาคมจนถึงต้นพฤศจิกายนนั้น ทบวงมหาวิทยาลัยของรัฐได้ประกาศ ปิดการศึกษาภาคต้นของมหาวิทยาลัยทุกแห่ง ส่วนมหาวิทยาลัยใดที่ยังจัดการสอบไล่ภาคต้นไม่ เสร็จสิ้นนั้น ก็ให้เลื่อนไปสอบในภาคปลาย คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินก็ได้มีคำสั่งปิดโรงเรียน ระดับประถมและมัธยมศึกษาทั่วประเทศจนกระทั่งถึงวันที่ ๓๑ ตุลาคม ๒๕๑๔ ทั้งนี้เพื่อเป็นการ ป้องกันการปะทะกันระหว่างนักศึกษากับประชาชน อันจะช่วยทำให้อารมณ์รุนแรงต่าง ๆ ลดลง

รัฐบาลใหม่และการบริหารประเทศวันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๔ ได้มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนายธานินทร์ กรัยวิเชียร เป็นนายกรัฐมนตรี ต่อมาในวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๔ นายกรัฐมนตรีคนใหม่ได้กล่าวปราศรัยถ่ายทอดออกอากาศทางสถานีวิทยุและโทรทัศน์ทุกสถานี โดยได้กล่าวถึงการวางโครงสร้างทางประชาธิปไตยใหม่ซึ่งจะใช้เวลา ๑๒ ปี และได้กล่าวถึง การร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่

ผู้เป็นประธานคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ คือ นายสุธรรม ภัทราคม ได้แถลงว่า จะพยายามให้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ภายในวันที่ ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๔ และในวัน ดังกล่าว พลเรือเอกสัจด์ ชลอมอยู่ หัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พร้อมด้วยพลอากาศเอก

^๑ข่าวการตรวจค้นเหล่านี้ ผู้สนใจจะหาอ่านได้จากหนังสือพิมพ์ไทยทุกฉบับที่ได้รับ อนุญาตให้ออกจำหน่ายได้ระหว่างวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๑๔ ไปจนตลอดถึงวันสิ้นเดือนนั้น

กมล เตชะตุงคะ รองหัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ เลขาธิการคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน และนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ก็ได้เข้าเฝ้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพลเอกถนอม กวายร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๙ เพื่อทรงลงพระปรมาภิไธย รัฐธรรมนูญฉบับนี้ประกอบด้วย ๒๙ มาตรา กำหนดให้มีสภาปฏิรูปการปกครองแผ่นดินจำนวนไม่น้อยกว่าสามร้อยคนแต่ไม่เกินสี่ร้อยคนซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง ทำหน้าที่เช่นเดียวกับสภาผู้แทนราษฎร^๑

ในวันเดียวกันนั้นเอง ก็มีประกาศแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีจำนวน ๑๗ คนเพื่อบริหารราชการแผ่นดิน การบริหารราชการแผ่นดินของรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียรนั้นเป็นที่กล่าวถึงกันมากกว่าเป็น "เผด็จการ" จนในที่สุดได้นำไปสู่การกบฏ ๑ ครั้งเมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๑๙ และการปฏิวัติ ๑ ครั้ง ซึ่งมีผลทำให้รัฐบาลของนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ล่มสลายลงเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๒๐

โดยสรุปแล้ว กล่าวได้ว่า วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ เป็น วิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งร้ายแรงที่สุดอีกครั้งหนึ่งของประเทศ วิกฤตการณ์นี้ได้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงระบบการเมืองจากความมีประชาธิปไตยค่อนข้างมากมาสู่ความเป็นเผด็จการอีกครั้งหนึ่ง วิกฤตการณ์นี้ในสายตาของนักวิชาการและนักวิเคราะห์การเมืองแล้วมิได้เป็นเรื่องแปลกประหลาดแต่อย่างใด โดยเฉพาะเมื่อได้คำนึงถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนโครงสร้างทางการเมืองของไทยที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นบ้างแล้ว เบนดิก แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) ได้เขียนถึงเรื่องนี้ไว้ในบทวิเคราะห์สังคมและวัฒนธรรมของเหตุการณ์ปฏิรูป ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ไว้ตอนหนึ่งว่า^๒

^๑โปรดดูรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๙

^๒Anderson, Benedict. "Withdrawal Symptoms : Social and Cultural Aspects of the October 6 Coup". Bulletin of Concerned Asian Scholars. Vol. 9 No. 3 July - September, 1977, pp. 13-30. และ เอกรงค์ รั้งคประดิษฐ์ (แปล). "๖ ตุลา บทวิเคราะห์ความรุนแรง". เหตุการณ์ ๖ ตุลาคมในทัศนะนักวิชาการอเมริกัน. (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ลานนา, ๒๕๒๒), หน้า ๑๑๙-๑๒๐.

"เหตุการณ์ในวันที่ ๖ ตุลาคมในสายตาของนักหนังสือพิมพ์และนักวิชาการจึงไม่ใช่เป็นเรื่องที่น่าประหลาดใจ ตรงกันข้าม บางคนกลับมองการยึดอำนาจครั้งนี้ว่าเป็น "แบบอย่าง" ของการเมืองไทยไปเสียอีกและก็มีบางคนที่ยังมองว่าเหตุการณ์นี้เป็น "การกลับไปสู่สภาพปกติ" (ของการเมืองไทย) ไปเลยหลังจากที่ต้องประสบกับสภาพการณ์ที่ไม่เข้ารูปเข้ารอยในการพัฒนาไปสู่ความเป็นประชาธิปไตยในช่วงปี ๒๕๑๖ - ๒๕๑๘....."

นอกจากนั้น แอนเตอร์สันยังได้มองการปฏิรูป ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘ ว่าเป็นเหตุการณ์ซึ่งเป็นจุดสุดยอดของการปลุกระดมของฝ่ายขวา ซึ่งได้ดำเนินการมาโดยตลอดเป็นระยะ ๆ และความรุนแรงในวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ เป็นอาการของความรุนแรงที่เป็นผลมาจากวิกฤตทางวัฒนธรรมและสังคมในสังคมไทยปัจจุบันซึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้านั้น ๒ ประการ ประการแรกคือการก่อตัวทางชนชั้น ซึ่งทำให้มวลชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในทางการเมืองมากขึ้น อันเป็นผลมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และในประการหลังก็คือ การเปลี่ยนแปลงทางด้านอุดมการณ์ซึ่งได้เปลี่ยนจากการถูกครอบงำทางความคิดที่เป็น "สภาพมีดมนทางปัญญา" มาเป็นการแสวงหาคำตอบจากสังคมของคนหนุ่มสาว ซึ่งก็ทำให้ได้รับปฏิกิริยาตอบโต้อย่างรุนแรงจากฝ่ายขวาที่ยังคงยึดติดกับอุดมการณ์เก่า สภาพการดำเนินการปลุกฝังอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์จึงเกิดขึ้นอย่างเข้มข้น^๑ กลุ่มนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งได้แก่ วิลเลียม แบริดลีย์ (William Bradley) เดวิด มอแรลล์ (David Morell) เดวิด แซนตัน (David Szanton) และสตีเฟน ยัง (Stephen Young)^๒ ก็ได้แสดงความคิดเห็นถึงสาเหตุของวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ว่าเป็นผลมาจากความขัดแย้งทางการเมืองของ ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่มีหัวก้าวหน้าซึ่งประกอบไปด้วยนักศึกษา ครูอาจารย์ นักหนังสือพิมพ์ กรรมกร และอีกฝ่ายหนึ่งคือ กลุ่มอนุรักษ์ ได้แก่ ทหาร ชนชั้นสูงบางกลุ่ม ชนชั้นกลางบางพวก นักเรียนอาชีวะส่วนหนึ่ง รวมทั้งกลุ่มนวลขบวนการกระต๊องแดง และกลุ่มลูกเสือชาวบ้าน ความขัดแย้งทางความคิดและอุดมการณ์ทางการเมืองของคน ๒ ฝ่ายนี้ได้นำไปสู่ความรุนแรงทางการเมืองทั้งก่อนหน้าและในวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๘

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑-๑๒๓.

^๒ Bradley, William; Morell, David; Szanton, David; Young, Stephen. Thailand, Domino by Default: The 1976 Coup and Implications for U.S. Policy. (U.S. : Ohio University, Center for International Studies, 1976).

ผลของวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔

เช่นเดียวกับวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ ได้ส่งผลทางการเมืองและสังคมหลายประการ

ผลทางการเมือง ผลทางการเมืองที่สำคัญและเห็นได้ชัดที่สุด ก็คือ การกลับมาใหม่ของรัฐบาลเผด็จการอีกครั้งหนึ่ง แต่การเผด็จการนี้มาจากรัฐบาลซึ่งมีพลเรือนเป็นผู้นำ จากคำปราศรัยทางสถานีวิทยุและโทรทัศน์ของนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ในวันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๑๔ นั้น นายกรัฐมนตรีคนใหม่ได้เน้นให้เห็นถึงสถานการณ์ที่เป็นอยู่ว่าน่าวิตกและเป็นอันตราย ๕ ประการ คือ ภัยจากคอมมิวนิสต์ ภัยจากการฉ้อราษฎร์บังหลวงในวงราชการ ภัยจากการที่ข้าราชการเบียดเบียนราษฎรผู้ยากไร้ ภัยจากความยากจนของราษฎรส่วนใหญ่ และภัยจากผู้มักใหญ่ใฝ่สูงที่ใครจะเป็นใหญ่ในแผ่นดินในระบอบการปกครองอื่นที่มีใช้ระบอบประชาธิปไตยที่มีกษัตริย์เป็นประมุข นายกรัฐมนตรีจึงได้ขอความร่วมมือให้ขจัดภัยทั้ง ๕ ประการนี้ ตัวนายกรัฐมนตรีเองนั้นก็ได้อธิบายหนังสือ เผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับประชาธิปไตยและการต่อต้านคอมมิวนิสต์ พิมพ์แจกไปตามหน่วยราชการ ข้าราชการ และประชาชน ได้แก่ ระบอบประชาธิปไตย^๑ และ ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์^๒ สำหรับในด้านนโยบายการบริหารประเทศนั้น จากการวิเคราะห์นโยบายรัฐบาลที่ได้แถลงในสภาที่ปรึกษาของนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๑๔ นั้น จะเห็นได้ว่า ในบรรดานโยบายทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา การต่างประเทศ และความมั่นคงของประเทศ รวมทั้งสิ้น ๑๑ ข้อนั้น จุดเน้นที่สำคัญ ก็คือ การเน้นความมั่นคงเข้มแข็งทางด้านทหารซึ่งรัฐบาลจะ "ดำเนินการตั้งปวงเพื่อให้กำลังทหารของชาติ อยู่ในสภาพพร้อมรบและสามารถขยายได้ในยามฉุกเฉิน....."^๓ การป้องกันและการปราบปราม

^๑ธานินทร์ กรัยวิเชียร. ระบอบประชาธิปไตย. (กรุงเทพฯ : โรงเรียนสงครามจิตวิทยา กรมยุทธการทหาร กระทรวงกลาโหม, พ.ศ. ๒๕๑๗).

^๒ธานินทร์ กรัยวิเชียร. ลัทธิและวิธีการของคอมมิวนิสต์. (กรุงเทพฯ : ศูนย์ศึกษาความปลอดภัย กระทรวงกลาโหม, พ.ศ. ๒๕๑๗).

^๓लयามจดหมายเหตุฯ, หน้า ๑๐๔๒.

คอมมิวนิสต์อย่างจริงจังและเด็ดขาดตลอดเวลา ๑ ปีของรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียร นั้น นอกจากจะมีการใช้นโยบายเข้มงวดกวัดขังต่อหนังสือพิมพ์เป็นอย่างมากแล้ว รัฐบาลก็ได้ออกหนังสือพิมพ์รายวัน ชื่อ เจ้าพระยา ซึ่งน่าจะนับได้ว่าเป็นครั้งแรกของประเทศที่รัฐบาลได้ริเริ่มออกหนังสือพิมพ์รายวันอันเป็นของรัฐบาลอย่างเปิดเผย เพราะเท่าที่ผ่านมาในอดีตนั้น ผู้บริหารประเทศไม่มีการออกหนังสือพิมพ์รายวันโดยตรงและเปิดเผย จะมีก็แต่การให้เงินสนับสนุนอย่างลับ ๆ หรือให้การสนับสนุนโดยอ้อมเท่านั้น

ผลทางการเมืองที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ การกีดกันนักการเมืองและประชาชนที่ถูกเรียกว่า "หัวก้าวหน้า" หรือ "พวกซ้าย" ออกจากการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเปิดเผย โดยสิ้นเชิง การตรวจค้นสถานที่ราชการ สถานับทางการศึกษา ที่อยู่อาศัยของอาจารย์นิสิตนักศึกษา และประชาชนอันเป็นไปอย่างกว้างขวางตลอดเวลาภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินนั้น ได้ก่อให้เกิดบรรยากาศของความหวาดกลัวและความวิตกกังวลขึ้นอย่างมาก ในเรื่องนี้ นอร์แมน พีแกม (Norman Peagam) ได้รายงานและวิเคราะห์ว่า^๑ ภายหลังเหตุการณ์ปฏิรูปนั้น บรรดากลุ่มผู้มีหัวก้าวหน้าทั้งหลายต้องหลบซ่อนจากการจับกุม หลายคนต้องย้ายบ้านนอนจากบ้านหนึ่งไปบ้านหนึ่งทุกคืนด้วยกลัวความรุนแรงจากฝ่ายขวา ผู้นำของพรรคแนวร่วมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย และพรรคพลังใหม่ซึ่งไปร่วมประชุมสหภาพรัฐสภาที่กรุงลอนดอนในขณะที่เกิดเหตุการณ์ปฏิรูปก็เลยไม่กล้าเดินทางกลับประเทศ นอกจากนั้นก็มิเชื่อว่า รัฐบาลใหม่มี "บัญชีดำ" บุคคลที่จะถูกสอบสวนจับกุม ในขณะเดียวกัน สถานทูตฝรั่งเศสและสถานทูตสวีเดนในกรุงเทพฯ ก็ได้รับคำร้องขอจากนักการเมืองและนักศึกษาฝ่ายซ้ายจำนวนมากเพื่อลี้ภัยทางการเมือง บรรยากาศแห่งความหวาดกลัวและความสิ้นหวังที่มาจากวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ทำให้นักการเมือง นักวิชาการ และนิสิตนักศึกษาฝ่ายซ้ายเป็นจำนวนมาก "เข้าป่า" และบางส่วนก็หนีไปประเทศลาว เขมร เวียดนาม ตลอดจนประเทศตะวันตกอื่น ๆ เพื่อความปลอดภัยของตนเอง ไม่แต่เพียงพวกที่ถูกมองว่าเป็นซ้ายเท่านั้นที่หนีไป ตลอดการปกครองของรัฐบาลธานินทร์ กรัยวิเชียร ข้าราชการที่ไม่ได้เป็นซ้าย แต่ไม่เห็นด้วยกับวิธีการอันเป็นเผด็จการของบรรดากลุ่มผู้บริหารประเทศก็มักจะได้รับคามบีบคั้นกดดัน อาทิเช่น นายศรี อินทบัณฑิต อดีตข้าราชการกรมประชาสัมพันธ์ซึ่งได้หนีไป

^๑Peagam, Norman. "The left goes underground". Far Eastern Economic Review. October 22, 1976, pp. 22-23.

อยู่ในยุโรปในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ แต่ไม่นานก็กลับมาร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ในกรณีนี้ ตามรายงานและการวิเคราะห์ของนิตยสาร เอเชียวีค (Asiaweek) กรณีของ นายศรี อินทป็นตี เป็นเพียงตัวอย่างเดียวในบรรดาคนหลายร้อยคนที่หนีจากเมือง "เข้าป่า" สาเหตุเพราะได้รับการคุกคามขู่เข็ญจากเจ้าหน้าที่ของรัฐและบรรดารัฐมนตรีชาวจัดของรัฐบาล นายธานีทร กรัยวิเชียร เหตุผลที่นายศรี อินทป็นตี ให้สัมภาษณ์ จอห์น แมคเบธ (John Mebeth) แห่งนิตยสาร เอเชียวีค ก็คือ การที่เขาไม่เห็นด้วยกับการกระทำของรัฐบาลในเรื่องของการข่าว ซึ่งมีลักษณะเป็นการโฆษณาชวนเชื่อมากกว่าการเสนอข้อเท็จจริง^๑

สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่ง ก็คือ เหตุการณ์รุนแรงของวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ นั้นได้ถูก สื่อมวลชนต่างประเทศที่มีเครือข่ายการทำงานอยู่ในประเทศไทยเผยแพร่ข่าวไปทั่วโลก มีผลทำให้ คณะปฏิรูปาและรัฐบาลนายธานีทร กรัยวิเชียร ต้องจัดการในการแก้ภาพพจน์ด้วยการให้รัฐมนตรีบางคนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง อาทิ องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย จัดการเดินทางไปทำความเข้าใจกับต่างประเทศเกี่ยวกับเหตุการณ์วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ นอกจากนี้ ก็ยังได้ใช้ระบบเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ นิตยสาร หนังสือและสิ่งตีพิมพ์จากต่างประเทศที่ลงข่าวความรุนแรงในเหตุการณ์ แต่อย่างไรก็ตาม การเซ็นเซอร์นี้กระทำได้เฉพาะการกันไม่ให้ประชาชนไทยในประเทศจากการรู้เห็นหรือการอ่านรายงานและความรุนแรงของเหตุการณ์เท่านั้น คนไทยในต่างประเทศและรัฐบาลของประเทศต่าง ๆ ก็ได้รู้เห็นถึงวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้จากสื่อมวลชนทุกชนิดโดยเฉพาะข่าวโทรทัศน์และหนังสือพิมพ์ชั้นนำต่าง ๆ รัฐบาลสหรัฐอเมริกาซึ่งมี นายจิมมี คาร์เตอร์ เป็นประธานาธิบดี ก็ได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้และเรื่องการละเมิดสิทธิมนุษยชน คณะกรรมการธิการว่าด้วยสิทธิมนุษยชนของรัฐสภาสหรัฐอเมริกาก็ได้เคยเชิญ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ อดีตอธิการบดีมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ซึ่งต้องลี้ภัยการเมืองไปอยู่ต่างประเทศไปให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ด้วย^๒

^๑โปรดดู "Thailand 'Sounds from the Jungle'". Asiaweek. July 14, 1978, pp. 46-57.

^๒ สยามจดหมายเหตุ.

^๓ มุณินิโกมลศิมทอง. คำให้การของ ดร. ป๋วย. (กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, พ.ศ. ๒๕๒๔).

ในด้านของขบวนการนิสิตนักศึกษา นั้น เหตุการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ได้ทำให้กิจกรรมและขบวนการของนิสิตนักศึกษาต้องหยุดลงโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เนื่องมาจากการจับกุมกวาดล้างนิสิตนักศึกษา และคำสั่งที่ ๔๒/๒๕๑๙ ของคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินให้งดกิจกรรมนิสิตนักศึกษา และยกเลิกศูนย์กลางนิสิตนักศึกษา เหตุการณ์ปฏิรูปจึงส่งผลต่อขบวนการของนิสิตนักศึกษาไทยเป็นอย่างมาก เป็นความชะงักงันที่ยาวนานหลังจากการที่นิสิตศึกษามีกิจกรรมทางการเมืองและสังคมมาเป็นเวลาร่วม ๓ ปีเต็ม นอกจากนั้น กลุ่มพลังต่าง ๆ โดยเฉพาะกลุ่มกรรมกรและกลุ่มเกษตรกรซึ่งถูกมองจากคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินและรัฐบาลใหม่ว่า เป็นพวกซ้ายก็ต้อง เลิกล้ม เพราะถูกการจำกัดการเคลื่อนไหวทางการเมืองและการเรียกร้องทางแรงงานใด ๆ ทุกอย่าง

ผลทางด้านสังคม เหตุการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ได้สร้างให้ความแตกแยกระหว่างคนไทยฝ่ายที่เป็น "ซ้าย" และฝ่ายที่เป็น "ขวา" ผังลึกลงไปอีกเป็นอันมาก วิกฤตการณ์อันรุนแรงมากในครั้งนี้ ทำให้ประชาชนคนไทยโดยเฉพาะที่ได้รับผลโดยตรงจากเหตุการณ์ ได้แก่พ่อแม่ผู้ปกครอง ครูอาจารย์ ที่มีลูกหรือลูกศิษย์ต้องถูกจับกุม ถูกกวาดล้าง หนีเข้าป่าเพราะความหวาดกลัว เกิดความรู้สึกที่ขมขื่นและชิงชังต่อการกระทำของฝ่ายขวาที่รุนแรงมากดังกล่าวน่าเสียดายที่ความเข้มงวดกวาดล้างของรัฐบาลภายหลังการปฏิรูปไม่เอื้ออำนวยให้มีการทำการศึกษาอย่างมีระบบในเรื่องของความรู้สึกดังกล่าว ตลอดจนความขัดแย้งทางด้านความคิดของคนรุ่นใหม่กับคนรุ่นเก่า ซึ่งมีให้เห็นได้ทั่วไปในเวลานั้นในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยเล็กที่สุดของสังคม ไปจนถึงกลุ่มทางสังคม สถาบันและองค์กรต่าง ๆ ความแตกแยกระหว่างพวกที่มีความโน้มเอียงไปทางซ้ายและพวกที่มีความโน้มเอียงไปทางขวานั้น เป็นสิ่งซึ่งเห็นได้เด่นชัดมากในช่วงหลัง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ จนถึงการปฏิวัติครั้งใหม่ในวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๑๙

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่เป็นผลโดยอ้อมของวิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ ก็คือ การให้บทเรียนและประสบการณ์ทางการเมืองและทางสังคมระหว่างผู้ปกครอง กับผู้ถูกปกครอง ระหว่างชนชั้นนำกับประชาชนทั่วไป ซึ่งสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมทางการเมืองของคนไทยและผลของการปลุกระดมของฝ่ายขวา วัฒนธรรมทางการเมืองที่ว่าก็คือ วัฒนธรรมการปกครองของไทยที่มีลักษณะเป็นเผด็จการโดยกลุ่มทหารและข้าราชการมาเป็นเวลานาน จนทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย เหมือนดังที่มีผู้วิเคราะห์ว่า^๑

^๑Thanom : The Unwanted Cattalyst". Far Eastern Economic Review, Vol. 94, No. 42. October 15, 1976, p. 15.

"มีความรู้สึกที่รุนแรงอันหนึ่งในระบอบการปกครองของไทยมานานแล้วนั้นคือ ความรู้สึกของการเกิดมาเพื่อปกครองเท่านั้น ส่วนบุคคลอื่น ๆ ที่ไม่ได้ผูกพันหรือคิดเช่นเดียวกับตนล้วนถูกมองว่าเป็นพวกนิยมคอมมิวนิสต์ เป็นพวกจลาจล หรือไม่ก็เป็นพวกที่ไม่มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์"

บทเรียนทางสังคมและการเมืองครั้งนี้จึงเป็นบทเรียนที่มีราคาแพงมากที่สุดในประวัติศาสตร์การเมืองไทย เป็นบทเรียนทั้งสำหรับผู้ปกครองและประชาชนที่ต้องการจะมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างถูกต้องของคลองธรรมจะต้องจารึกจดจำ เพื่อมิให้เกิดประวัติศาสตร์ซ้ำรอยขึ้นเป็นครั้งที่สอง

ถ้าจะพิจารณาวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ในด้านของจำนวนคนที่มีส่วนร่วมและด้านความรุนแรง ตลอดจนที่มาของวิกฤตการณ์แล้วก็จะเห็นได้ว่า วิกฤตการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ได้เกิดขึ้นภายใต้สภาวะของความแตกแยกระหว่าง "ซ้าย" กับ "ขวา" อย่างถึงที่สุด วิกฤตการณ์นี้เป็นผลของการก้าวเข้ามามีบทบาทในเชิงสังคมและการเมืองของนิสิตนักศึกษาอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด พฤติกรรมของนิสิตนักศึกษาในด้านต่าง ๆ ตลอดช่วงเวลาเกือบ ๓ ปีเต็มได้ทำให้ขบวนการของนิสิตนักศึกษาถูกมองจากกลุ่มฝ่ายขวาซึ่งประกอบด้วยทหาร ข้าราชการ และประชาชนว่าเป็นพวกที่นิยมคอมมิวนิสต์ ต้องการให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองขึ้นในประเทศ ตลอดเวลาเหล่านี้ ขบวนการของนิสิตศึกษามีได้จะไม่ตระหนักถึงทัศนะอันตรงกันข้ามของประชาชนอีกฝ่ายหนึ่ง หากแต่นิสิตนักศึกษา ซึ่งมีศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาเป็นแกนนำนั้นยังคงเชื่อดด้วยบริสุทธิ์ใจว่า การแสดงออกของตนในด้านต่าง ๆ จะถูกมองอย่างเข้าใจ^๑ การบริหารประเทศของรัฐบาลพลเรือนตลอดช่วง ๓ ปีหลังจากเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ก็กล่าวได้ว่า ทุกรัฐบาล ทั้งรัฐบาลนายสัญญา ธรรมศักดิ์ รัฐบาล ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช และรัฐบาล ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เป็นรัฐบาลซึ่งเป็นประชาธิปไตย ไม่เคยแตะต้องยุ่งเกี่ยวกับการแสดงออกทางด้านความคิดและการกระทำของกลุ่มต่าง ๆ ในเชิงที่เป็นการบังคับกดขี่แต่อย่างใดเลย วิกฤตการณ์ทางการเมืองในครั้งนี้จึงเป็นจุดบรรจบของการใช้สิทธิเสรีภาพทางด้าน

^๑ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือ ความพยายามของศูนย์นิสิตฯที่ขอให้ตำรวจตรวจค้นที่ทำการศูนย์ฯ หลังจากถูกกล่าวหาว่าเป็นที่ซ่อนสมออาวุธร้ายต่าง ๆ โปรดดู สยามจดหมายเหตุ, หน้า ๗๐๕.

การเมืองอย่างไม่มีขอบเขตทั้งฝ่ายรัฐบาลและประชาชน (รัฐบาลไม่พยายามรักษากฎหมาย ไม่เด็ดขาด และฝ่ายประชาชนซึ่งแบ่งแยกออกเป็นกลุ่มพลังต่าง ๆ ก็มีแต่การเรียกร้องยื่นข้อเสนอ ต่อรัฐบาลอย่างไม่จำกัด) กับความสำเร็จของการปลุกระดมมวลชนของฝ่ายขวาที่ต้องการจะกลับ เข้ามามีอำนาจ ต้องการเห็นบ้านเมืองมีความสงบเรียบร้อยเหมือนเช่นที่เคยเป็นมา

ในด้านของความรุนแรง จะเห็นได้ว่า วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๔ มีลักษณะที่เป็นความรุนแรงอันเกิดโดยเจตนา โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ซึ่งมีลักษณะเป็นความรุนแรงอันเกิดจากการจลาจลและความเข้าใจผิด จำนวนผู้เสียชีวิตตามรายงานของทางราชการ ๓๔ คน บาดเจ็บ ๑๔๕ คน และผู้ถูกจับกุม ๓,๐๘๔ คน นับได้ว่าเป็นจำนวนที่สูงมาก ผู้ตายหลายรายตายเพราะถูกประหารชีวิตและถูก ประชาชนซึ่งบ้าคลั่งจากการปลุกระดมจากสื่อมวลชนฝ่ายขวา (สถานีวิทยุยานเกราะและ หนังสือพิมพ์ดาวสยาม) ว่าด้วยวิธีการรุนแรงอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อนในประเทศ โดยเฉพาะการ จุดไฟเผาและแขวนคอซึ่งแม้ฝ่ายคณะปฏิรูปฯจะได้ใช้ระบบ เช่น เซอร์อย่าง เข้มงวดกวดขันแล้ว ภาพและข่าวของความโหดเหี้ยมนี้ก็มิได้เผยแพร่สู่สายตาของคนไทยและชาวโลก และเมื่อคำนึง ถึงว่า การกระทำของนิสิตนักศึกษาตลอดช่วงเวลาดังกล่าวเป็นไปโดยสันติวิธีมาตลอด ก็ยิ่งทำให้ พิจารณาได้ว่า การปฏิรูปและการปราบปรามนักศึกษาชั้น เด็ดขาดของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองในเวลา นั้นเป็นไปโดยวิธีการที่รุนแรงเกินเหตุ

ประเด็นสำคัญที่น่าพิจารณาก็คือ ประเด็นเรื่องที่มาของวิกฤตการณ์ทางการเมือง ครั้งนี้ว่าเป็น เรื่องที่เกิดขึ้นโดยเจตนาหรือไม่ ซึ่งก็มีคำถามที่ต้องการคำตอบหลายประการด้วยกัน เริ่มตั้งแต่คำถามที่ว่า การเดินทางเข้าประเทศของจอมพลถนอม กิตติขจร ภายหลังจากการเดินทาง เข้าประเทศครั้งหนึ่งของจอมพลประภาส จารุเสถียร (กลางเดือนสิงหาคม ๒๕๑๔) เป็นเรื่องที่ได้เตรียมการไว้ก่อนหรือไม่ ขบวนการนำมาซึ่งความรุนแรง ก็คือ การแสดงละครเสียดสีการเมือง ที่ทำให้เกิดการแฉงความของสมาชิกชมรมแม่บ้าน โดยมีหนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์เป็นหลักฐาน เป็นสิ่งซึ่งเป็นแผนเตรียมการไว้ก่อนหรือไม่ ทั้ง ๆ ที่มีภาพลักษณะเดียวกันตีพิมพ์ในดาวสยาม ข่าวรายวัน และสยามสาร ด้วย จนไปถึงคำถามที่ว่า การปฏิรูปนั้นเป็นการกระทำที่เกิดขึ้น โดยมีการเตรียมการมาก่อนหรือไม่ อย่างไรก็ตาม คำถามบางคำถามนั้นก็ เป็นสิ่งซึ่งยากแก่ การหาคำตอบและยากต่อการพิสูจน์ และที่สำคัญก็คือ แม้ว่าจะมีการพิสูจน์ได้ก็จะมีผล ต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอันเนื่องมาจากวิกฤตการณ์นั้น แต่แม้กระนั้นก็ตาม

มีประจักษ์หลักฐานหลายประการที่แสดงให้เห็นว่า วิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ เป็นสิ่งซึ่งมีการเตรียมการมาโดยตลอดและค่อยเป็นค่อยไป หลักฐานประการแรกก็คือ ข้อความในหนังสือพิมพ์ ดาวสยาม ฉบับวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๑๐ ซึ่งเป็นฉบับที่ถูกเจ้าพนักงานการพิมพ์สั่งปิดเป็นครั้งที่ ๒ ความว่า^๑

"คิดมาที่ไรแล้วซึ่งนำใจท่านทุกที ใครจะ ก้อ พลเรือเอกสงัด ชลออยู่ ของผมนะซีอะ วันนี้เมื่อปีก่อน ท่านใช้อำนาจหัวหน้าคณะปฏิรูปฯ ปิดหนังสือพิมพ์ดาวสยามเป็นฉบับแรก ทำเอาพวกเรางเด็ก เพราะท่านโมโหที่เราพาดหัวข่าว "สงัดประกาศกร้าวยังไม่มียเลือกตั้ง".....เรื่องมันก็พิกล รื้อฟื้นความทรงจำกันอีกชะวรรคปะไร ก็หนังสือพิมพ์ดาวสยามฉบับนี้ไข่ม้อย ที่เป็นต้นเหตุให้เกิดการปฏิรูป ทำให้ท่านสงัด ชลออยู่ได้เป็นหัวหน้าคณะปฏิรูป และต่อมาก็ได้เป็นรัฐมนตรีกลาโหม แล้วก็ทำให้ใครต่อใครได้เป็นรัฐมนตรีกันจม รวมทั้งคุณพี่สมักร สุนทรเวช ที่น่ารักของผม....."

ข้อความดังกล่าวนี้แม้จะมีลักษณะคลุมเคลือ แต่ก็ชวนให้พิจารณาได้ว่า หนังสือพิมพ์ฉบับดังกล่าวนี้ได้ร่วมการวางแผนการปฏิรูป นอกจากนั้น ก็ยังมีข้อความจากการอภิปรายในการหาเสียงเลือกตั้งของนายชวน หลีกภัย ซึ่งเป็นรัฐมนตรีประจำสำนักนายกรัฐมนตรีระหว่าง ๒๕ กันยายน ๒๕๑๙ - ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ดังนี้^๒

"เหตุการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ เป็นอุบัติเหตุที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้คาดหมาย หรือเป็นแผนการณ์ช่วงชิงอำนาจที่ได้วางแผนไว้ล่วงหน้า.....ผมไม่มีหลักฐานอะไรที่เป็นตัวเป็นตนมายืนยันกับท่านดีไปกว่าเอกสาร แต่ก่อนที่ผมจะอ่านเอกสารชิ้นนั้นซึ่งจะพิสูจน์ให้ท่านเห็นว่าการปฏิรูปในวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ นั้นได้มีการเตรียมตัวกันมาหรือเป็นอุบัติเหตุดังที่กลุ่มปฏิรูปได้อ้างขึ้น ผมจำเป็นต้องเริ่มต้นเรียนพี่น้องทั้งหลายว่า ในฐานะพรรคการเมืองที่มีหน้าที่รับผิดชอบและปกครองประเทศอยู่ในวันที่ ๖ ตุลาคมนั้น พรรคประชาธิปไตยไม่มีทางที่จะปฏิเสธความรับผิดชอบที่เกิดขึ้นในวันนั้นได้ แต่สิ่งที่เราจะต้องชี้แจงว่า ความรับผิดชอบเรานั้นมีเพียงใด และเราอยู่ในฐานะที่จะป้องกันได้หรือไม่ นี่คือประเด็นสำคัญที่เราจะต้องกราบเรียนพี่น้องทั้งหลาย

^๑ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, นายชวน หลีกภัย. คำปราศรัยของ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช และนายชวน หลีกภัย เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๒ ณ ห้องสนามหลวง. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสาส์น, ๒๕๒๒), หน้า ๔-๗.

ผมคิดว่าในช่วงที่พรรคประชาธิปัตย์เป็นรัฐบาลอยู่นั้น เรายังไม่เคยได้ยินคำว่า - สภาปฏิรูป "เรายังไม่เคยได้ยินคำว่า -ปฏิรูป" ในลักษณะของผู้ที่จะมาปกครองประเทศ แต่ความจริง ญาติพี่น้องทั้งหลายได้โปรดทวนกลับไปทบทวนเหตุการณ์ในวันนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าใครติดตามอ่านหนังสือพิมพ์ก่อนวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ท่านจะประจักษ์ความจริงว่า ได้มีการพูดถึงคำว่า ปฏิรูปกันมาแล้ว ได้มีการคาดหมายบุคคลที่อยู่ในศาลฎีกาด้วย

ผมคิดว่า เรื่องแรกที่ผมจะนำหลักฐานมาอ่านให้ท่านฟังนั้นมีใช้หลักฐานที่ปิดเป็นความลับ แต่เป็นเอกสารชิ้นหนึ่งที่อยู่ในหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ ฉบับวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๙

พี่น้องอย่าลืมนะครับ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๙ ยังไม่มีการปฏิรูป ยังไม่เกิดเหตุนองเลือดในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันนั้นรัฐบาลชั่วคราวของพรรคประชาธิปัตย์ ยังรักษาการณ์อยู่เพื่อรอท่าแถลงการณ์ในสภาในวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๑๙ แต่หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ ฉบับวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๙ หน้า ๔ ได้เขียนถึงการปฏิรูป ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความลับในเรื่องการปฏิรูปนั้นได้รั่วไหลออกมา พี่น้องลองฟังข้อความที่เขาเขียนไว้ดู

หนังสือพิมพ์ไทยรัฐวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๙ หน้า ๔ ในคอลัมน์ "ใต้ฝุ่น" โดยผู้ใช้นามแฝงว่า "ใต้ฝุ่น" เขียนว่า "หากเมืองไทยจะมีนายกรัฐมนตรีคนใหม่อีก ท่านายทนายหักกันได้ว่าจะไม่ใช้คนในตระกูลปราโมชอีกแล้ว อาจจะเป็น ๑ ใน ๓ ของคนวัยไม่เกิน ๕๒ ลีอกันไว้จากสภาปฏิรูป ดร. เขาวิน ฌ สีลวันต์ เกษม จาติกวณิช หรือประกาศ อวยชัย คนนี้ขึ้นแสตดูโหวงแข็งแล้วบอกว่า ฮ้อ "พี่น้องครับผมทบทวนข้อความให้ท่านฟังอีกครั้งหนึ่ง" เล่ากันไว้จากสภาปฏิรูป..... "ซึ่งนักเขียนจะเขียนได้ก็ไม่เกินวันที่ ๒ แสดงให้เห็นว่า "การปฏิรูป" นั้นได้มีการเตรียมการกันมาแล้ว"

ประจักษ์หลักฐาน ๒ ชิ้นนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของความคิดความเชื่อที่เกี่ยวกับการปฏิรูป ในวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๖ ในแง่ที่ได้มีการวางแผนไว้ก่อนล่วงหน้า จากการศึกษาเนื้อหาสื่อมวลชนต่าง ๆ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เรื่อยมาจนถึงเหตุการณ์วิกฤตทางการเมืองครั้งนี้ ทำให้เห็นความโน้มเอียงที่เป็นไปได้ว่า วิกฤตการณ์นี้เป็นสิ่งที่เตรียมการกันมาก่อน และเป็นสิ่งซึ่งเรียกว่า "ชัยชนะ" ของการปลุกระดมทางสื่อมวลชนของฝ่ายขวาที่กลับเข้ามามีอำนาจและปกครองประเทศด้วยวิธีการและจุดมุ่งอันเป็นชนบธรรมเนียมการปกครองของไทยไปแล้ว คือ การปกครองเพื่อให้เกิดความสงบ เรียบร้อยเป็นสำคัญ

ถ้าจะพิจารณาตามทฤษฎีการเกิดวิกฤตการณ์เช่นเดียวกับที่ใช้พิจารณาวิกฤตการณ์ทางการเมือง ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ วิกฤตการณ์ทางการเมือง ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ ก็เป็นวิกฤตการณ์ที่ประกอบด้วยมิติต่าง ๆ ตามที่นักทฤษฎีที่ศึกษาวิกฤตการณ์กล่าวไว้คือ วิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อหรือจุดเปลี่ยนของระบบการเมืองไทยจากระบบเปิดกลับไปเป็นการปกครองแบบเผด็จการอีกครั้งหนึ่ง แต่วิกฤตการณ์นี้เป็นวิกฤตการณ์ที่มีใช่เป็นการแย่งอำนาจกันเฉพาะในหมู่ชนชั้นนำเท่านั้น หากแต่เป็นการดึงประชาชนฝ่ายขวาให้เข้ามาร่วมในเหตุการณ์ที่มีต่อนิสิตนักศึกษา ซึ่งเป็นฝ่ายซ้าย การเกิดของวิกฤตการณ์เป็นผลมาจากการเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองของนิสิตนักศึกษาและกลุ่มพลังต่าง ๆ อย่างไม่มีระเบียบวินัย อีกทั้งกลไกของรัฐบาลพลเรือนก็ไม่มีความสามารถอย่างแท้จริงในการที่จะ "ตอบรับ" การแสดงออกและการเรียกร้องต่าง ๆ ได้นอกไปจากปัจจัยในด้านความแตกแยกของพรรคการเมืองร่วมรัฐบาล ความแตกแยกทางความคิดของกลุ่มข้าราชการ ทหารและประชาชนที่มีต่อเรื่องต่าง ๆ แล้ว วิกฤตการณ์นี้ก็มีสาเหตุมาจากการที่รัฐบาลไม่มีความเด็ดขาดและไม่กล้าตัดสินใจที่จะใช้กฎหมายกับกลุ่มพลังต่าง ๆ อย่างจริงจัง อันเป็นผลทำให้รัฐบาล ม.ร.ว. เสถียร ปราโมช ต้องสิ้นสุดลงในวันนั้น

การเมืองไทยภายหลังวิกฤตการณ์ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙

การปกครองประเทศด้วยความ เป็นเผด็จการของนายธานินทร์ กรัยวิเชียร และการใช้นโยบายที่มีลักษณะเป็นปฏิปักษ์ต่อหนังสือพิมพ์อย่างรุนแรงไม่ได้ก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยดังที่คณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินคิด หากแต่ได้สร้างความตึงเครียดขึ้นทั่วไปทั้งในวงราชการ ทหาร และเอกชน ในวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๐ ก็ได้มีกลุ่มนายทหารซึ่งมีพลเอกฉัตร ธีระศิริ เป็นหัวหน้า ได้พยายามที่จะทำการปฏิวัติยึดอำนาจการบริหารประเทศจากนายธานินทร์ กรัยวิเชียร แต่การปฏิวัติครั้งนั้นไม่สำเร็จ และมีผลทำให้พลเอกฉัตร ธีระศิริ ต้องถูกถอดยศและถูกประหารชีวิต นอกจากนั้นยังมีนายทหารระดับพันเอก พันโท และพันตรีซึ่งร่วมก่อการอีก ๕ นาย นายสิบ ๖๖ นาย พลทหาร ๒๔๒ นาย และพลเรือนอีก ๘ คนถูกจับกุม^๑ หลังจากนั้นอีกเพียงไม่ถึง ๗ เดือน

^๑โปรดดู สยามจดหมายเหตุบันทึกข่าวสารและเหตุการณ์ ๒ พ.ศ. ๒๕๒๐,

รัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ก็ถูกปฏิวัติพ้นจากอำนาจไปด้วยฝีมือของกลุ่มนายทหารซึ่งเป็นชุดเดียวกับคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน แต่เรียกตัวเองว่า คณะปฏิวัติ มีพลเรือเอกสงัด ชลออยู่เป็นหัวหน้า ในคำปราศรัยทางวิทยุและโทรทัศน์ของพลเรือเอกสงัด ชลออยู่ในวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๑๔ นั้นได้กล่าวถึงการบริหารราชการแผ่นดินของรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียรว่า^๑

"ได้เป็นที่ประจักษ์ชัดแก่ประชาชนโดยทั่วไปว่า ความสามัคคีในหมู่ข้าราชการประชาชน มีแต่การแตกแยก ข้าราชการมีความหวั่นไหวในการปฏิบัติราชการ เศรษฐกิจและการลงทุนของชาวต่างประเทศลดลงและไม่แน่นอน หากปล่อยให้เป็นอย่างนี้ต่อไปจะยากแก่การแก้ไข"

การปฏิวัติครั้งนี้ก็เป็นผลมาจากความไม่พอใจต่อการบริหารประเทศของรัฐบาล โดยเฉพาะสิ่งที่เป็นแผนพัฒนาระบบประชาธิปไตยของนายธานินทร์ กรัยวิเชียรที่จะใช้เวลาถึง ๑๒ ปี^๑ ในขณะที่เดียวกันก็ชี้ให้เห็นถึงความไม่ลงรอยกันระหว่างทหารและพลเรือนซึ่งมีอำนาจอยู่ในเวลานั้น สถาบันวิทยุกระจายเสียง บีบีซี. แห่งประเทศอังกฤษวิเคราะห์การปฏิวัตินี้ว่าเป็นการกระทำของทหารที่ต้องการให้เหตุการณ์ทางการเมืองมีความยืดหยุ่นมากขึ้น เพราะรัฐบาลของนายธานินทร์ กรัยวิเชียรนั้นเป็นรัฐบาลที่ค่อนข้างจะเข้มงวดทั้งในด้านนโยบายภายในและภายนอกประเทศ อีกทั้งยังไม่ยอมผ่อนคลายการกวาดล้างด้านหนังสือพิมพ์และประชาชาติ^๒

ภายหลังการปฏิวัติ พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐบาลของพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ มีนโยบายที่ผ่อนคลายมากกว่ารัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียร ได้บริหารประเทศอยู่ถึง ๓ สมัยในช่วงเวลา ๑ ปี ๓ เดือน ๑๙ วัน และต้องลาออกจากตำแหน่งเนื่องมาจากวิกฤตการณ์น้ำมัน ทำให้พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ขึ้นมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี นับตั้งแต่วันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๓ มาจนถึงปัจจุบัน

การเมืองไทยภายหลังกองรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียรนั้น อาจกล่าวได้ว่า มีลักษณะของการประนีประนอมมากขึ้นระหว่างกลุ่มผู้มีอำนาจต่าง ๆ ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ลักษณะของการพยายามรวมขอมันดู เหมือนว่าจะกระทำไปเพื่อรักษาและคงไว้ซึ่งความเป็นประชาธิปไตยในระดับหนึ่งภายใต้ความหวาดกลัว (ถึงเสียสละ) ของฝ่ายพลเรือนที่อยากให้ประเทศไทยอยู่รอดภายใต้บรรยากาศทางการเมืองที่ปราศจากความรุนแรงและการปฏิวัติรัฐประหาร

^๑ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๑๗๘-๑๑๗๙.

^๒ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๑๘๓.